

- 1972.
181. Черниловский З. М. Русская Правда в свете славянских судебников // Древняя Русь: Проблемы права и правовой идеологии. М., 1984.
182. Чубатий М. Княжа Русь. Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй // Записки НТШ.- Нью-Йорк, Париж-1964-Т. 177.
183. Чубатий М. Огляд історії українського права. – Мюнхен. – 1947.
184. Шапов Я. Н. О функциях общины в Древней Руси // Общество и государство феодальной России. М., 1975.
185. Шаскольский И. П. Антинорманизм и его судьбы// Пробл. отечеств, и всеобщ, истории. 1983. Вып. № 7;
186. Шевченко А. А. К вопросу о смысловом значении некоторых (правовых) понятий «Русской правды» // Проблемы правоведения.- 1976.- Вып. 34.
187. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності: курс лекцій. - К., 1999. Шекера І.М. Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах.- К., 1967.
188. Щапов ЯЛ. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI—XIII вв. — М., 1978.
189. Щапов ЯЛ. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI—XIV вв. — М.,1979.
190. Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі.- К., 1992.
191. Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства.- М., 1949.
192. Юшков С. В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. М.; Л., 1939.
- Юшков С.В. Русская Правда. Происхождение, источники, значение. — М., 1950.

Кафедра правознавства

**УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА І ПРАВО КИЇВСЬКОЇ РУСИ
ТА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ**

Навчально-методичний посібник

Мельничук О.А. Українська держава і право Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Навчально-методичний посібник. – Вінниця: Вид-во ВДПУ, 2010. - 100 с.

Рецензенти:

Шевчук В.П. – доктор історичних наук, професор;

Мельничук О.Ф. – кандидат юридичних наук, доцент.

Відповідальний за випуск: *доц. Яременко О.І.*

Схвалено кафедрою правознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол №1 від 31 серпня 2010 р.)

161. Толочко П. П. Древнерусский город. К., 1989.
162. Толочко П. П. Древний Киев. К, 1983.
163. Толочко П. П. Древняя Русь: очерки социально-политической истории.- К., 1987.
164. Толочко П. П. Историчні портрети. — К., 1990.
165. Толочко П. П. Київська Русь. К , 1996.
166. Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. — К., 1980.
167. Усаевич Я.Д. Галицько-волинська держава // Історія України: нове бачення: У 2 т. / За ред. В.А. Смолія. — К., 1995. — Т. 1.
168. Федоренко Т. Вплив християнського світогляду на правосвідомість та правову культуру Київської Русі // ПУ. – 2001. - №8.
169. Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории.-Л., 1974.
170. Фроянов ИЛ. Начало русской истории. Избранное. — М., 2001.
171. Хачатуров Р. Л Мирные договоры Руси с Византией. М., 1988.
172. Хачатуров Р. Л. Отказ от смертной казни в праве древней Руси // Смертная казнь: за и против- М., 1989.- С. 377-388.
173. Хачатуров РЛ. Мирные договоры Руси с Византией. — М., 1988.
174. Хачатуров РЛ. Некоторые методологические и теоретические вопросы становления древнерусского права. — Иркутск, 1974.
175. Хачатуров РЛ. Становление права (на материале Киевской Руси). — Тбилиси, 1988.
176. Хачатуров РЛ. Уголовно правовое содержание договоров Киевской Руси с Византией // Советское государство и право. – 1987. - №8.
177. Цыпин В. А. Церковное право. 2-е изд. М., 1996.
178. Чайковский А. Адміністративно-силові засоби державного управління // Історія України- 1998.-№ 11.
179. Черепний Л. В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X — начала XIII в. // Ист. зап. 1979 Вып. 89.
180. Черепний Л. В. Русь: спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX—XV вв. // Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В. Пути развития феодализма. М.,

- 1988.
142. Свердлов М.Б. Семья и община в Древней Руси // история СССР. – 1981. - №3.
  143. Седов В В Происхождение и ранняя история славян. М, 1979.
  144. Седов В. В. Начало городов на Руси: Тез. докл. сов. делегации на V Междунар. конгрессе славян археологии. М., 1985.
  145. Сергеевич ВЛ. Лекции и исследования по древней истории русского права. — СПб., 1903.
  146. Сіреджук П. С. Заселення Галицької землі в ХІУ-ХУІІІ ст. // Укр. істор. журнал.- 1984.- № 6.
  147. Скуратівський В. «Руська правда» й охорона бортництва // Рад. право- 1979- № 6.
  148. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. К., 1990.
  149. Софроненко К. А. Вопрос о возникновении государственности у восточных славян в советской исторической и историко-правовой литературе // Вестник МГУ .-1971.-Вып.6.
  150. Софроненко К. А. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI—XIII вв. — М., 1955.
  151. Статут князя Володимира Святославовича про десятину, суди і людей церковних // Толочко П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. – К., 1996. – С. 106-111.
  152. Стецюк К. Утворення класів і держави у східних слов'ян.- Київ, 1948.
  153. Тацит К. Сочинения: В 2 т. Л., 1969. Т. 1.
  154. Терлюк І. Я. Становлення та джерела руського права // Вісн. Львів, інст. внутр. справ— 1999.- Вип. 9.
  155. Тимошук Б. О. Північна Буковина в ІХ-ХІ. // Укр. істор. журнал.-1980.-№9.
  156. Тихомиров М. Н. Исследования о Русской Правде: Происхождение текстов М., 1941.
  157. Тихомиров М.Н. Пособие для изучения «Русской правды». – М., 1953.
  158. Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология.- К., 1992.
  159. Толочко О. П. Про походження поземельної форми данини на Русі в ІХ-Х ст. // Укр. істор. журн.-1986.-№ 8.
  160. Толочко П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. — К., 1980.

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА ТА ПРАВО КИЇВСЬКОЇ РУСІ ТА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

1. Утворення давньоруської держави – Київської Русі.
2. Суспільний лад Київської Русі.
3. Державний лад Київської Русі.
4. Право Київської Русі.
5. Суд і процес у Київській Русі.
6. Держава і право феодально роздробленої Русі
7. Державний устрій і право Галицько-Волинської держави.

Поняття та терміни: анти, бояри, баскак, бесермен, венеди, верв, великий князь, волостелі, воевода, вірник, волость, вотчина, віра, видоки, варварські правди, векші, головництво, гоніння сліду, грамота Олехно Ромашкевича, грамота князя Івана Ростиславича (Берладника), статутна грамота Мстислава Даниловича, гривні, гряді, дружина, десяцький, дворецький, домен, дика віра, дітські, данники, дольники, дума, дуумвірат, Еклога, закупи, звичаєве право, Закон руський, закон судний людям, заклич, звід, земські бояри, закладництво, збройник, ізгої, ізвод, кормління, ключник, куни, конюший, кріпаки, мечник, метальник, митник, “Мерила праведні”, настав, Номоканон, ногати, наймити, отрок, ордалії, полоненики, подимщина печатник, підсусідки, продуктова рента, піщці, Правда Ярослава, Правда Ярославичів, погости, Прохірон, послухи, присоп, пошибання, продаж, потік і розграбування, полюддя, посадники, рекс, рукописання (заповіт) князя Володимира Васильковича, русько-візантійські договори, Руська Правда, ряд, рядович, рези, рота, рать, стольник, староста, “статут про закупи”, сюзеренітет-васалітет, сними, слов'яни, смерди, соцький, тіун, тисяцький, татьба, “Устав земленой”, урок, феодальна роздробленість, холопи, халупники, челядь, церковна десятина, ябетник, ярлик.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ

При вивченні першого питання слід звернути увагу на передумови, причини та етапи зародження класового ладу і формування державності у східних слов'ян. Студенти повинні розкрити історію протодержавних утворень у східних слов'ян. В контексті питання студенти висвітлюють та аналізують теорії походження Київської Русі. Насамкінець розкриваються основні етапи розвитку Давньоруської держави.

Розкриваючи друге питання слід проаналізувати правовий

статус та місце в суспільній структурі таких категорій населення, як: феодали, вільні общинники, смерди, закупи, ізгої, челядь, холопи, міське населення. При цьому студенти повинні вміти розподіляти вищевказані категорії на три основні групи.

Відповідь на третє питання має охопити характеристику держави Київської Русі за формами державного правління, державно-адміністративного устрою та політичного режиму. Студенти мають правильно визначити роль та місце у структурі державного апарату таких органів та посадових осіб, як: великий київський князь, місцеві князі, феодальні з'їзди, віче, вервь, збройні сили, церква.

При висвітленні четвертого питання студенти мають проаналізувати різноманітні джерела Київської Русі: звичаї, русько-візантійські договори, законодавчу діяльність перших князів, Руську Правду, грамоти та договори князів, судовий прецедент, канонічне право, зокрема, церковні статuti Володимира Святославовича і Ярослава Володимировича, Номоканон, Прохирон, Єклогу тощо. Основну увагу приділити аналізу конкретних норм Руської Правди та їх ролі у становленні права Київської Русі. Зокрема, висвітлити наступні питання: право власності, зобов'язальне і спадкове право; особливості шлюбно-сімейного права у східних слов'ян, поняття і види злочинів, мета і система покарань.

У п'ятому питанні слід показати структуру судових органів Київської Русі та підвідомчість справ, які вони розглядали. Також необхідно розкрити зміст обвинувально-змагального характеру процесу, який панував у Київській Русі в період дії Руської Правди, висвітлити три способи розшуку злочинців, виділити окремі види доказів (послухи і видоки, ордалії, наслідки судових клятв, поєдинків).

Шосте питання слід розпочинати із розкриття передумов та причин феодальної роздробленості, показати зміни, що сталися у суспільному та державному ладі, судовій системі в період поглиблення феодальної роздробленості та боротьби Русі проти навали кочових орд та інших іноземних загарбників (XIII-XIV ст.).

У сьомому питанні слід зосередити увагу на особливостях державного устрою та суспільного ладу Галицько-Волинського князівства. При характеристиці основних рис права, необхідно розкрити зміст таких правових пам'яток, як: грамота Олехно Ромашкевича, грамота князя Івана Ростиславича (Берладника), статутна грамота Мстислава Даниловича, рукописання (заповіт) князя Володимира Васильковича. Крім того студенти мають вказати

122. Рибаків Б. Нова концепція нашої державності // Наука і суспільство.-1990.-№ 7.
123. Ричка В. М. Духовенство в класово-становій структурі давньоруського суспільства // УІЖ 1989. - № 6. - С. 76—87.
124. Ричка В. М. Еволюція державної влади і шляхи розвитку церковної організації у Київській Русі // Іст дослідження. Вітчизн. історія. К., 1989 Вип. 15.
125. Ричка В. М. Про адміністративно-територіальний устрій давньоруської землі у XI—XII ст. // Укр. істор. журнал. — 1983. — № 2.
126. Ричка В. М. Про формування Київської землі (X - перша пол. XI ст.) // Укр. істор. журнал.-1982.- № 1.
127. Ричка В. М. Про характер соціальних конфліктів у Київській Русі // Укр. істор. журн., 1993.- № 2.
128. Ричка В. М. Церква і етнокультурний розвиток давньоруського суспільства // Середньовічна Україна К, 1994. Вип. 1.
129. Ричка В.М. Шлюб і подружнє життя у Київській Русі // УІЖ. — 1992. — № 2.
130. Рогов В. А. Государственный строй Древней Руси. - М., 1984.
131. Рогожин А., Сташис В. Ярослав Мудрий - видатний державний діяч, великий князь Київської Русі // Право України-1996- № 4.
132. Русская история с древнейших времен до Смутного времени / Под ред. В. Н. Сторожова М., 1898. Вип. I.
133. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. М., 1982.
134. Рыбаков Б. А. Колыбель отечественной государственности // Коммунист. 1982. № 7. Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русах. СПб., 1870.
135. Рыбаков Б. А. Новая концепция предыстории Киевской Руси // История СССР. 1981 № 2.
136. Рыбаков Б. А. Смерды // История СССР. 1979. № 2. С. 56—57.
137. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. М, 1981;
138. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982.
139. Сахаров А. Н. Дипломатия Святослава. М., 1982.
140. Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества Древней Руси. Л., 1983.
141. Свердлов М. Б. От закона русского к «Русской Правде»-М.,

- СССР: Некоторые итоги и задачи изучения // История СССР. - 1985. - № 6.
105. Опенко І. І Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви- У 2 т. К., 1993.
  106. Павленко Ю. В. На шляху формування ранніх цивілізацій на Україні та суміжних територіях // Теоретичні проблеми вітчизняної історіографії та джерелознавства,- К., 1993.
  107. Падох Я. Нарис історії українського карного права. – Мюнхен. – 1951.
  108. Падох Я. Суди і судовий процес Старої України- Нью-Йорк-Львів, 1990.
  109. Пашуто В. Т. Черты политического строя Древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965.
  110. Пашуто В. Т., Флоря В. Н., Хорошкевич А. Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. М., 1982.
  111. Пашуто В. Т., Шталь І. В. Забуте повідомлення про рабство у червонорусів (XI-ХІІст.) // Укр. істор. журнал.-1971.-№3.
  112. Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — М., 1950.
  113. Покровский С. А. Общественный строй Древнерусского государства // Тр. ВЮЗИ. М., 1979. Т. 14. С. 131—137.
  114. Полянський О. Проблеми етногенезу українського народу та становлення його державності // Мандрівець (Тернопіль).-1995-№ 1.
  115. Пономаренко Л. В. Джерела формування церковного землеволодіння у Галичині в ХІУ-ХУІІІ ст. // Вісн. КДУ. Істор. науки- 1990- Вип. 32.
  116. Пресняков А. Е. Княжое право в Древней Руси: Очерки по истории X—XII столетий: Киевская Русь. — М., Наука, 1993.
  117. Пресняков А. Е. Лекции по русской истории: В 2 т. Киевская Русь. М., 1938. Т. 1.
  118. Приходнюк О. М. Анты и пеньковская культура // Древние славяне и Киевская Русь. К., 1989.
  119. Приходнюк О. М. Слов'янське населення середнього Подніпров'я напередодні утворення Київської Русі // Український історичний журнал. — 1972.—№ 2.
  120. Пушкарева Н Л Женщины в Древней Руси М, 1989.
  121. Пьянков А. П Происхождение общественного и государственного строя Древней Руси Минск, 1980.

на появу в деяких містах Магдебурзького права.

Відповіді на всі питання теми повинні будуватися на основі широкого використання джерел, особливо тексту Руської Правди, з обов'язковим аналізом їх норм.

1. Утворення давньоруської держави – Київської Русі.

Слов'яни — одне з найбільших угруповань давньоєвропейського населення, що сформувалося в середині I тис. до н. е. Їх історія в останні століття до нашої ери та в першій половині I тис. н.е. добре відображена в археологічних матеріалах (зарубінецька, черняхівська та інші археологічні культури). Писемні відомості про слов'ян з'явилися на початку нашої ери. З цього часу стало можливим відносно систематичне вивчення процесу зародження у давніх слов'ян класових відносин як обов'язкової умови становлення державності.

До середини I тис. н. е. слов'яни займали велику територію, що простягалася між Ельбою на заході, Волго-Окським межиріччям на північному сході, озером Ільмень на півночі і Північним Причорномор'ям на півдні. З величезними масштабами розселення слов'янських племен пов'язаний і процес їхньої диференціації. З'явилися східні, західні та південні слов'яни.

У писемних джерелах початку нашої ери слов'яни згадуються під назвою «венеди». Вперше таке найменування було вжито римським ученим і державним діячем I ст. н. е. Плінієм Старшим. У «Природничій історії» він зазначав, що «місцевості до річки Вістули (Вісли) заселені сарматами, венедями, скіфами і гіррами». Про венедів писав і сучасник Плінія римський історик Тацит у трактаті «Походження германців і місцезнаходження Німеччини».

Становлячи в I ст. н. е. єдиний, стійкий і один із найчисленніших у Європі етнічний масив, венеди заселяли Східну й Центральну Європу між Дніпром на сході і Одером на заході. На півночі територія їх розселення досягала лівобережжя Прип'яті, а на півдні — рубежів Лісостепу й Степу. Венеди вели осілий спосіб життя, знали орне землеробство. Розвиток господарства у слов'ян зміцнював зв'язки між їхніми племенами.

Деякі відомості про слов'янські племена Східної Європи у II—V ст. н. е. містять писемні джерела VI ст. Наприклад, візантійський історик Прокопій Кесарійський і готський історик Йордан свідчили, що східні слов'яни-венеди (називалися антами) проживали між Дніпром і Дністром та на схід від Дніпра. Анти знали орне землеробство, осіле скотарство, ремесло, що вже відділилося від

сільського господарства, видобування й оброблення заліза, ткацтво. Внутрішня торгівля, пов'язана з розвитком ремесла, і зовнішня торгівля, зокрема з Римом, прискорювали процес диференціації суспільства, сприяли формуванню багатой соціальної верхівки.

Соціальні відносини у ранніх слов'янських племен першої половини I тис. н. е. були типовими для кінцевого етапу первіснообщинного ладу, періоду зародження класового суспільства. Відбувався процес розпаду старих родових общин. Археологами знайдено залишки великих поселень антів, що склалися з низки окремих господарських будівель, ремісничих майстерень. На зміну родовій общині прийшла нова, територіальна сільська община, у складі якої де-не-де зберігались як пережитки минулого давні великі патріархальні сім'ї. Мала сім'я, яка складалася з чоловіка, жінки і дітей, була важливою ланкою суспільства — сільської общини, особливо характерної для південної, лісостепової зони. У сільській територіальній общині вирізнялися окремі заможні сім'ї, які володіли певною власністю, про що, наприклад, свідчать примітивні ключі від дверних засувів, знайдені археологами на черняхівських поселеннях. Про майновий розподіл антів свідчать також численні схоронення монет і дорогоцінних речей. Соціальна верхівка прагнула до збагачення, привласнюючи продукти праці своїх одноплемінників у вигляді данини.

У слов'янських племен набуло розвитку рабовласництво. Візантійські історики пишуть про тисячі полонених, які перетворювалися у рабів. Рабська праця могла використовуватися у ремісничих майстернях, а також у землеробстві. Рабство, як і збирання данини, було початковою формою експлуатації на етапі становлення класового суспільства.

Племінна верхівка складалася з різних осіб. До неї входили передусім вожді племен. Зарубіжні історики називають їх «королями», «старійшинами», «вельможами». Вони вирізнялися своїм майновим станом із основної маси населення.

У період становлення класового суспільства слов'янські племена об'єднуються у союзи племен. Процес формування останніх був особливо інтенсивним у V ст. н. е. Йордан писав, що спільне збірне ім'я багатолюдного народу венедів змінюється «відповідно до різних родів і місцевостей».

Чим активніше відбувався процес розкладу первісної родової замкнутості, тим міцнішими й довговічнішими ставали союзи племен. На чолі цих союзів стояли вожді, яких називали «рексами», «риксами» (Ардагаст, Межамир, Добригаст та ін.). Їм належала ви-

історія. — 2001. - №3.

82. Котляр Н.Ф. Галицько-Волинська Русь. — Т.5. — К., 1998.
83. Крип'якевич І. П. Галицько-волинське князівство. — К., 1983.
84. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство.- К., 1984.
85. Кудін С. Злочини у карному праві Київської Русі // Закон і бізнес. — 1999. — 20 березня.
86. Кудін С. Мета та види покарань у карному праві Київської Русі // Закон і бізнес. — 1999. — 17 квітня.
87. Кудін С. Поняття злочину у Кримінальному праві Київської Русі // ПУ. — 2000. - №7.
88. Кудін С. Судова система Київської Русі // Закон і бізнес. — 1999. — 25 вересня.
89. Кушинська А. Елементи звичаєвого права в Руській правді // Історія України. — 1999. — жовтень. (№38).
90. Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. Л., 1985. С. 5.
91. Лелекач М. М. Про приналежність Закарпаття до Київської Русі // Наукові записки УДУ.- Ужгород, 1949.
92. Леоненко В. В. «Руська правда» - дзеркало соціального буття наших предків // Вісн. АН УРСР- 1990-№2.
93. Ловмянський Х. Русь и норманны. М., 1985.
94. Мавродин В.В. Древняя Русь. — Л., 1946.
95. Мазур О., Довгань П. Іван Берладник і князівська влада в Галицькій землі // Вісник ЛДУ. Сер. історична.- 1995.-Вип.30.
96. Максимейко Н. А Опыт критического исследования Русской Правды. Х., 1914. Вып. 1.
97. Материалы к изучению истории государства и права СССР. «Русская правда».- М., 1958.
98. Милов Л. В. О происхождении Пространной Русской Правды // Вести. Моск. ун-та. Сер. 8. История 1989. № 1.
99. Моця О П. Київська Русь: результати та перспективи досліджень // УІЖ. 1996. № 4. С 48.
100. Музиченко П., Єрошкін С., Нагуш О. Суд та процес в Київській Русі. — О., 1995.
101. Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства.- М., 1951.
102. Насонов А. Н. К вопросу об образовании древнерусской государственной территории // Вопросы истории.- 1954.- №12.
103. Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965.
104. Новосельцев А. П. Древнейшие государства на территории

- Аудиторія. 1997. № 6.
60. Иордан. О происхождении и деяниях готы: СПб., 1997.
  61. Исаев М. Уголовное право Киевской Руси // Учёные труды ВЮИО- 1946-№ 8.
  62. Исаевич Я. Д. Территория і населення Червенських градів // Укр. істор.-геогр. зб.- К., 1971.
  63. Каложний Р.А., Маковський В.І., Чубатенко В.І. Застосування кримінального покарання як засобу боротьби з політичними противниками за "Повістю временних літ". УАВС. Науковий вісник. - К., 1996.
  64. Карпенко М. Поняття кримінального штрафу за Руською Правдою та Литовським статутом // ПУ. – 2000. - №11.
  65. Кісь Я. П. Етногенез слов'ян.-Львів, 1985.
  66. Козуля О. Я. Национальная символика Украины. — К., 1992.
  67. Колобенко А.В. Становлення митної справи у Київській Русі. Вісник Львівського університету. - Львів, 1994, вип. 31.
  68. Кольбенко А. В. Становлення митної справи у Київській Русі // Вісн. ЛДУ. Сер. Юридична. 1994- Вип. 31.
  69. Костомаров Н.И. Князь Данило Галицкий. — К., 1990.
  70. Котляр М. Військова справа у Галицько-волинській Русі XII-XIII ст. // Жовтень- 1984- № 1.
  71. Котляр М. Ф Введення християнства в Київській Русі та його наслідки. К., 1985. С. 45
  72. Котляр М. Ф. «Руська земля» в літописах XI—XIII ст. // Укр. істор. журнал. — 1976. — №11.
  73. Котляр М. Ф. Давня історія України // УЇЖ. 1996. № 2. С. 142;
  74. Котляр М. Ф. Данило Галицький.- К., 1979.
  75. Котляр М. Ф. Державний устрій давньоруського суспільства і його відображення у «Слові о полку Ігоревім» // Філософ. думка- 1986.- № 1.
  76. Котляр М. Ф. Деякі дискусійні проблеми історії Київської Русі // УЇЖ. 1988. № 5. С. 49.
  77. Котляр М. Ф. До проблеми утворення Новгород-Сіверського князівства // Укр. істор. журнал.- 1995.- № 6.
  78. Котляр М. Ф. Політичні взаємини Києва і Новгорода в XII ст. // Укр. істор. журнал- 1986- № 9.
  79. Котляр Н. ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. К., 1986. С. 27.
  80. Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX-XIII вв.- К., 1985.
  81. Котляр Н.Ф. А.А. Зимин. Правда Русская // Отечественная

ща влада. У Іордана є згадка про антського вождя Божа (кінець IV ст.). Найближче оточення Божа становили 70 «вельмож» — рада племінного союзу. Вважають, що ім'я Божа було відоме авторові «Слова о полку Ігоревім», який згадує «часи Бусова». У племенах і союзах племен скликалися і народні збори.

Анти мали сильну військову організацію. Війна й об'єднання населення для війни стають регулярними функціями в діяльності племен. У IV ст. н. е. анти вели наполегливу боротьбу з готами. У 385 р. готський король Венітар (Вітімар) прагнув підкорити антив своїй владі, але зазнав поразки. Пізніше йому вдалося захопити у полон Божа і стратити його разом із синами й «вельможами». Але й на початку VI ст. анти разом з іншими слов'янськими племенами вели наступ на балканські володіння Візантії.

Все це вплинуло на соціально-економічний розвиток слов'ян. Воєнна здобич, контрибуції, подарунки, одержувані під час війни, сприяли накопиченню багатств у антських вождів. Посилилась їхня військова й політична влада, що прискорило майнову та соціальну диференціацію слов'янського суспільства, процес формування у ньому класових відносин.

З VII ст. термін «анти» вже не фігурує у писемних джерелах. З VI—VII ст. у них вживаються такі найменування, як «слов'яни», «склавіни», «склавени».

Поява у слов'ян союзів племен свідчила про становлення в них у період між докласовою і класовою формаціями перехідної форми управління суспільством. Тут використовувалися деякі старі родові форми регулювання соціальними процесами, але вже в інтересах панівного класу, що зароджувався. Таку форму управління суспільством називають військовою демократією. На її стадії перебували й анти.

Військова демократія поєднувала в собі риси, притаманні громадському самоврядуванню, а також елементи державного ладу. У міру поглиблення соціальної диференціації у воєнно-демократичних союзах посилювалася державно-правова основа, що неминуче зумовлювало класовий поділ суспільства й утворення держави. Це, звичайно, вимагало тривалого часу. Позначився і зовнішньополітичний чинник: на розвиток слов'ян несприятливо вплинуло нашествя гуннів.

У другій половині I тис. н. е. східнослов'янські племена заселяли велику територію, на якій сформувалася давньоруська народність. Картину розміщення східних слов'ян на Східно-Європейській рівнині яскраво зобразив давньоруський літописець кінця XI — по-

чатку XII ст. Нестор. Більшість свідчень його літопису підтвердились іншими писемними й особливо найновішими археологічними джерелами. На Правобережжі середньої течії Дніпра жили поляни з центром у Києві; на північ і захід від полян, між ріками Россю і Прип'яттю — древляни з центром у Іскоростені; на північ від полян і древлян, на Лівобережжі Прип'яті — дреговичі; на захід від полян, за верхньою течією Південного Бугу — бужани й волиняни; південніше полян, у Південному Подніпров'ї — уличі, а ще далі на південний захід, у басейні Дністра — тиверці; у Закарпатті — білі хорвати; на лівому березі Дніпра, в басейні рік Сули, Сейму, Десни, сягаючи на сході до Сіверського Дінця, — сіверяни; на північ від сіверян, між верхньою течією Дніпра і Сожа — радимичі; на північ від радимичів, у верхів'ях Волги, Дніпра й Двіни — кривичі з центром у Смоленську; в басейні Західної Двіни, по річці Полоті — полочани; у районі озера Ільмень — словени; нарешті, на крайньому сході регіону розміщення східних слов'ян жили в'ятичі, які займали басейн верхньої і середньої течії Оки й Москви-ріки.

Археологічні розкопки дають досить повне уявлення про рівень економічного розвитку східних слов'ян у VII—VIII ст. Основу їхнього господарства становило орне землеробство, в якому тепер застосовувалися більш досконалі знаряддя праці, зокрема рало з широким лезом і залізним наконечником. На землеробській основі розвивалося скотарство, яке давало тяглову силу і продукти харчування. Промисли — полювання, рибальство, бортництво — почали відігравати у господарському житті слов'ян допоміжну роль. Ці зміни у господарському житті свідчили про величезний прогрес. Продуктивність праці значно зросла, цілком можливою стала індивідуалізація виробництва, створювались умови для переходу від ранньокласових відносин до феодальних. Дедалі більше розвиваються ремесла: ковальська та ювелірна справа, оброблення каміння, дерева та кості, ткацтво, теслярська та гончарна справа.

На новій, більш високій, ніж у попередній період, виробничій основі відбувався процес відокремлення ремісництва від землеробства. Розвиток ремісництва був однією з передумов виникнення і зростання міст наприкінці VI—VIII ст. Результатом відокремлення ремісництва від землеробства було зародження товарного виробництва. Регулярний товарний обмін свідчив про появу постійних надлишків продукції у землеробстві, скотарстві, ремісництві. Торгували східні слов'яни з племенами Середнього Поволжя і далі через Хвалінське (Каспійське) море — з країнами Сходу, Дніпровський шлях — з Візантією. Волзький і Дніпровський шляхи набули за-

38. Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1992. — Т. 2, 3.
39. Дедов Н. Н. Древнерусское государство и право. — Свердловск, Б.Н., 1958.
40. Довженок В. Й. Характерні риси феодалізму в Київській Русі // Укр. істор. журнал.- 1970.-№ 12.
41. Долматова Н.І. Юридичні договори як джерела права Галицько-Волинського князівства // Молода Українська держава на межі тисячоліть: погляд в історичне майбутнє демократичної, правової держави Україна: 36. наук. праць. — Л., 2001.
42. Древнерусское государство и его международное значение-М., 1965.
43. Древняя Русь: проблемы права и правовой идеологии. Сб. науч. трудов.-,М.: ВЮЗИ, 1984.
44. Дубравина А. Б. Государственный строй Киевской Руси // Сов. госуд. и право.- 1982.- № 6.
45. Духніч В. О. Ставлення київських князів до Древланської землі в 946-988 рр // Укр. істор. журнал.- 1971.- № 11.
46. Дювернуа Н. Источники права и суд в древней Руси. — М., 1869.
47. Епифанов П. К вопросу о происхождении «Русской Правды» // Вопросы истории.- 1951.- №3.
48. Ермолаев ИЛ. Камафутдинова Р. Т. Правда Русская. — Казань, 1973.
49. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России.-М., 1968.
50. Ефименко АЛ. История украинского народа. — К., 1990.
51. Ермолаев В.М. Деякі проблеми злочину та покарання в Київській Русі. Академія правових наук. Вісник. - Харків, 1996, вип. 5.
52. Зайцев О. К. До питання про формування території давньоруських князівств у XII ст. // Укр. істор. журнал.- 1974.-№5.
53. Запровадження християнства на Русі. — К., 1988.
54. Захарченко П. Київська Русь: державний устрій, суспільний лад та основні риси права // Історія України. — 2002. — лютий (№7); березень (№8).
55. Зимин А. А. Феодальная государственность и Русская Правда // Ист зап. 1965 № 76.
56. Зимин А. А. Холопы на Руси. М., 1964.
57. Зимин А.А. Правда Русская. — М., 1999.
58. Зімін О. Устав про холопів — пам'ятка з історії холопства у Київській Русі // УІЖ. — 1993. — №2-3.
59. Злупко С. Економічна платформа «Правди Руської» //

- істор. журн.- 1979.- № 1.
18. Брайчевський М. Ю. Походження Русі. — К., 1968.
  19. Брайчевський М. Ю. Русь - Україна і Русь — Росія // Історія українського середньовіччя: Козацька доба: 36. наук. праць у 2-х ч.-К., 1995
  20. Брайчевський М. Ю. Антське царство. Конспект історії України Нова концепція // Старожитності.- 1991.- Ч. 5.
  21. Будзилович І. Деякі особливості розвитку державності, права і функцій церкви у Київській Русі // ПУ. —1999. — №1.
  22. Василенко Г. К. Велика Скіфія- К., 1991.
  23. Василенко Г. К. Руси- К., 1990.
  24. Винокур І. С. Соціально-економічний розвиток ранньосередньовічних східних слов'ян у світлі нових археологічних даних // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). К., 1998.
  25. Вілінбахов В. Б. З історії військової справи стародавньої Русі (XI-XII ст.) // Укр. істор. журнал- 1977- № 1.
  26. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1995.
  27. Вовк Т., Отрошенко В. До питання про так зване золотоординське іго в Україні // Сучасність. — 1997. — № 5.
  28. Войтович Л.В. Удільні князівства Рюриковичів та Гедиміновичів. — Л., 1996.
  29. Воробейкова Т. У. Древнерусское государство и право.-К.,1982.
  30. Гейман В.Г. Суд и право в Киевской Руси // Культура Древней Руси. — М.;Л., 1951.—Т. 2.
  31. Горский А. А. Княжеский «совет» (дума) на Руси X—XII вв. // Феодализм в России: Юбилейные чтения, посвященные 80-летию со дня рождения акад. Л.В.Черепнина: Тезисы докладов и сообщений. М., 1985.
  32. Горський А. А. Ще раз про роль норманів у формуванні Київської Русі // Укр. істор. журнал. — 1994. — № 1.
  33. Гошко Т. З історії магдебургського права у Львові // Львів. Історичні нариси.-Львів. 1996.
  34. Греков Б. «Русская Правда» и ее славянское окружение // Славяне- 1952- № 4.
  35. Греков Б. Д. Киевская Русь. М., 1953.
  36. Греков И. А. Памятники государственности и права славян на территории Украинской ССР. Первое тыс. н. э. (Извлечение).- Одесса, 1964.
  37. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. - К., 1990.

гальноєвропейського значення, з'єднуючи країни Причорномор'я і Сходу з Прибалтикою.

Економічний прогрес у східних слов'ян був рушійною силою їхнього суспільного розвитку. За умов існування індивідуальних господарств додатковий продукт, що отримувався в них і досягав значних розмірів, ставав власністю виробника і міг бути джерелом збагачення. Так виникла спочатку майнова, а потім і соціальна нерівність. Це відбувалося насамперед у межах сільської общини, в якій починався і продовжував свій подальший розвиток процес класоутворення.

Суттєвою рисою суспільного ладу східних слов'ян VII—VIII ст. була наявність сільської (територіальної) общини — «миру», «верві» як союзу індивідуальних господарств. У їхній власності перебували житло, знаряддя і продукти праці. Невеличке житло на чотири-п'ять осіб, розміщення та розмір господарських будівель, малий запас продуктів свідчать про індивідуальний характер господарства слов'ян. Про це ж свідчить і факт збирання данини у слов'ян з «диму» (дому), про який згадується у давньоруському літописі. Водночас у межах територіальної общини продовжувала існувати колективна власність на землю, яка періодично перерозподілялася між окремими сім'ями. Різні за складом сім'ї, що входили в територіальну общину, різний характер і рівень їхнього добробуту і накопичених багатств, захоплення багатими сім'ями прилеглих до общини земель призводили до подальшого соціального розшарування общини.

Майнова нерівність її членів дедалі більше поглиблювалася. Формувалася соціальна верхівка суспільства, яка поступово присвоювала собі право збирати серед членів общини частину продуктів на загальні потреби общини й розпоряджатися ними. У процесі становлення феодалного суспільства цей звичай перетворився на регулярне збирання данини на користь феодалів, що стало початковою формою феодалної експлуатації, найбільш ранньою формою продуктової ренти. Місцем проживання феодалізуючої знаті вже у VIII—IX ст. були укріплені «гради».

Така форма експлуатації, як патріархальне рабство, що існувала у східних слов'ян, не переросла у рабовласницьку формацію.

У процесі формування класів суспільства перейшли від первіснообщинного ладу до феодалного. Цей своєрідний розвиток пояснюється низкою обставин. Масовому застосуванню праці рабів у землеробстві перешкоджали суворі кліматичні умови, в яких утримання раба обходилося надто дорого і тому було не вигідним.

Треба враховувати і роль сільської общини як чинника, що затримував розвиток рабовласництва у східнослов'янському суспільстві. Не менш важливе значення мала й відсутність широкої варварської периферії, яка б постачала східним слов'янам рабів-полонених у великій кількості.

У період становлення у східних слов'ян класового суспільства рабовласницька формація в глобальному масштабі вже віджила себе. І це, звичайно, вплинуло на розвиток східних слов'ян. Велику роль у переході їх до феодальної формації відіграв і досягнутий ними у VIII—IX ст. рівень розвитку продуктивних сил. Він вимагав, щоб працівник був заінтересований у продуктивному застосуванні знарядь праці, що було несумісним з широким використанням безініціативних рабів.

Академік Б. О. Рибаків на підставі аналізу документальних даних вивів таку соціально-політичну структуру Русі: великий князь — світлі князі — великі бояри — бояри — гості — купці — люди — челядь.

Появу у східних слов'ян елементів антагоністичних класів відобразила пам'ятка давньоруського права — Руська Правда, записана в XI ст. при князеві Ярославі Мудрому, але у своїй основі укладена ще на початку утворення Давньоруської держави. Голова на увага у цій пам'ятці приділяється захисту інтересів «мужів» — так у Руській Правді називалася соціальна верхівка суспільства слов'ян. «Муж» — представник дружинної знаті, живе у хоромах, оточений численною челяддю, яка працює на нього. Дедалі більше з'являється таких членів общини, які, розорюючись, втрачають волю і потрапляють у залежність від багатих «мужів». Хороми були не тільки житлом «мужів», а й центром їхніх володінь — земель, луків та різних угідь, які вони захоплювали в общини, перетворюючи у свою спадкоємну приватну власність — вотчину. Разом із зростанням економічної сили мужів зростала і їхня політична могутність.

На основі зазначених змін у соціально-економічному ладі східних слов'ян відбувалося утворення держави. Загальнослов'янський процес накопичення господарських і соціальних передумов державності досить чітко виявився у VII—VIII ст. Водночас із розвитком класових відносин формування державності відбувалося від союзів племен до ранньофеодальних князівств та інших вищих рівнів політичних об'єднань і завершилося утворенням Давньоруської держави.

У східних слов'ян вищим ступенем розвитку первіснообщин-

Курс лекцій-К., 1999. – С. 18-54.

в) література

1. Авдусин Д. А. Современный антинорманизм // Вопр. истории 1988. № 7
2. Амелин Г. К. Государство и право Руси в период феодальной раздробленности (Начало XII - начало XV в.) - М., 1962.
3. Антология педагогической мысли Древней Руси и Русского государства XIV—XVII вв - М, 1985.
4. Антонович Д. Українське право: від звичаю до закону // Закон і бізнес. – 1999. – 13 лютого.
5. Балушак В. Г. Полюддя: Прагматична дія і ритуал // Укр. істор. журнал.—1994.—№ 1.
6. Бедрухін В. Українська державність у монголо-татарську добу // Історія України. – 1999. – листопад. (№42).
7. Білецький Л. Руська правда й історія її тексту / За ред. Ю. Книша. — Вінніпег, 1993.
8. Боровский Я. Е. Восточные источники о трех группах русов Артания и Анты // Чернигов и его округа в IX—XIII вв.: Сб. науч. тр. К., 1983.
9. Бочарников Д. М. Грушевський про історію створення та кримінальне право Руської Правди // Право України. — 1996. — №11.
10. Бочарников Д. Чи дійсно юридичне право було єдиним інструментом державного управління суспільством в Київській Русі // Право України. — 1997.—№11.
11. Брайчевський М. Адміністративна реформа Володимира Святого (Оцінка проблеми за літописною статтею 988 року) // Записки НТШ- Т. ССХХУ. Праці історично-філософської секції.- Львів, 1993.
12. Брайчевський М. Конспект історії України. Старожитності.- 1991, №2-5.
13. Брайчевський М. Феодальна роздробленість. Конспект історії України. Нова концепція // Старожитності.- 1991.
14. Брайчевський М. Ю. «Руська правда» про втечі від феодального гніту // Укр. істор. журнал- 1977- №11.
15. Брайчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності. -К., 1971.
16. Брайчевський М. Ю. Київська Русь. Конспект історії України. Нова концепція. // Старожитності. — 1991. — Ч. 6.
17. Брайчевський М. Ю. Повстання 1068-1069 рр. у Києві // Укр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

а) джерела

1. Галицько-волинський літопис. — Львів, 1995.
2. Древнерусские княжеские уставы XI—XV ст. / Под ред. Шаповалова Я. Н.—М., 1976.
3. Літопис Руський. Перекл. Л. Махновця. — К., 1990.
4. Материалы к изучению истории государства и права СССР. Русская Правда. Текст, введение, комментарий, предметно-терминологический указатель. — М., Росвузиздат, 1962.
5. Памятники права Киевского государства X—XII вв. Сост. А.Зимин. М., 1952.
6. Памятники русского права. — М., 1952. Вып 1. Вып 2.
7. Повість минулих літ. — К., 1989.
8. Правда Русская (учебное пособие). — М., 1940.
9. Правда Русская // Под ред. Б.Д. Грекова. В 2-х ч. — М.Л., 1940-1947.
10. Российское законодательство X—XX веков. В 9-ти т. — Т. 1. Законодательство Древней Руси. — М., Изд. АН СССР, 1984. — С. 47—129.
11. Русская правда краткой редакции // Антология мировой политической мысли в 5-ти томах. Т.5. Политические документы. — М., 1997. — С.13-16.

б) навчальні підручники, посібники, хрестоматії

1. Боярська З.І. Історія держави і права України. Навчально-методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни. — К., 2001. — С. 28-63.
2. Історія держави і права України. Академічний курс. У 2-х тт. За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина. — К., 2000. — С. 35-128.
3. Історія держави і права України. Навчальний посібник. За ред. А.С. Чайковського. — К., 2000. — С. 31-94.
4. Кузьминець О., Калиновський В., Дігтяр П. Історія держави і права України: Навчальний посібник. К., 2000. — С. 23-45.
5. Музиченко П. П. Історія держави і права України: Навчальний посібник. — К., 2000. — С. 21-66.
6. Музиченко П.П., Долматова Н.І., Крестовська Н.М. Практикум з історії держави і права України. Навчальний посібник. — К., 2002. — С. 15-40.
7. Хрестоматія з історії держави і права України: У 2т. / За ред. А.С. Чайковського. — К., 2003. — С. 13-43.
8. Шевчук В. П., Тараненко М. Г. Історія української державності:

ного ладу, що підготував окремі племена до майбутнього життя у великих об'єднаннях, в яких неминуче й швидко зникали давні патріархальні форми зв'язку, змінюючись новими, ширшими, були союзи племен. Названі у давньому літописі поляни, древліани, угличі, тиверці, дуліби, бужани, волиняни, хорвати, сіверяни, в'ятичі, радимичі, дреговичі, кривичі та ільменські словени утворювали 14 союзів східнослов'янських племен. Територія кожного з них була чималою (дорівнювала кільком сучасним областям).

Союзи племен об'єднували до десятка племен, назви яких не дійшли до нас. Збереглася лише загальна назва союзу, котра, як вважають дослідники, могла водночас бути назвою одного з племен, що входило у союз. На початку існування цих союзів племен, як і в антський період, формою організації управління була військова демократія.

У таких військово-демократичних племінних союзах, утворених насамперед під час війни з метою оборони, велику роль відігравав військовий ватажок. Військовою силою союзу племен були всі боздатні чоловіки. До VI—VII ст. належить і виникнення громадського інституту — дружини. Остання була постійною організацією професійних воїнів, які стояли поза общиною і над нею, організацією, згуртованою не родовими зв'язками, а спільністю військових і майнових інтересів та вірністю своєму ватажку.

Військовий ватажок і його близькі дружинники забирали собі більшу частину здобичі. Але при цьому ще тривалий час зберігалися первісні демократичні установи — народні збори, рада старійшин. Народні збори перетворилися у збори воїнів, яким військовий ватажок, оточений і підтримуваний дружиною, нав'язував свою волю, здобуваючи дедалі більший вплив і владу з допомогою інших старійшин. Спираючись на дружину, він міг нехтувати звичаями племені.

Таким чином, відбувалося перетворення органів суспільного самоврядування в державні органи. Військова демократія поступово переростала у військово-ієрархічне правління — князівство. У союзах племен — князівствах — сформувався вже новий рівень управління. Органи суспільного самоврядування перетворювалися в органи панування та пригнічення, спрямовані проти народу. Встановилася диктатура класу експлуататорів, що завершувала оформлення державного ладу. Його найважливішою ознакою була поява особливої, відокремленої від народу, публічної влади, яка мала спеціальний апарат управління і поширювалася на певну територію. Військовий ватажок великого союзу племен стає управителем — князем.

Верховенство князів набувало характеру здійснення владних класових функцій. Близьке оточення князя перетворювалося в його радників і намісників, дружина — у військову силу, що виконувала свої основні функції: придушення опору експлуатованих мас і ведення загарбницьких та оборонних воєн.

Слід зазначити, що процес перетворення органів суспільного самоврядування в державні органи не був одночасним для всіх союзів східнослов'янських племен. В одних союзах він відбувався швидше, в інших — повільніше.

У VIII ст. в умовах боротьби з кочівниками у Середньому Придніпров'ї декілька союзів племен, або князівств, об'єдналися в союз союзів під назвою «Русь», столицею якого став полянський Київ. Великими об'єднаннями східнослов'янських племен ще до нашестя аварів були дулібо-волинський союз, а також три союзи племен псковських, смоленських і полоцьких кривичів.

Про формування у східних слов'ян об'єднань з кількох союзів племен повідомляють і арабські джерела. У них ідеться про існування на території, де проживали слов'янські племена, трьох політичних центрів: Куяби, Славії та Артанії. Куяба була політичним об'єднанням південної групи слов'янських племен на чолі з полянами із центром у Києві. Славія, на думку окремих дослідників, — об'єднанням північної групи на чолі з новгородськими слов'янами; що ж стосується Артанії, то, очевидно, східні письменники мали на увазі південносхідну групу слов'янських племен.

«Союзи союзів», що склалися з кількох союзів племен-князівств, були новими утвореннями і відображали вищий етап у процесі східнослов'янської консолідації. Приблизно на рубежі VIII— IX ст. придніпровський союз союзів племен «Русь» переростає у ще сильніше об'єднання під назвою «Руська земля», об'єднавши значну кількість союзів слов'янських племен. Літопис перелічує: Русь, Поляни, Древляни, Полочани, Дреговичі, Сіверяни. Як стверджує академік Б. О. Рибаків, такий союз, що охоплював територію близько 120 тис. км² і простягався на 700 км на північ аж до Західної Двіни, або був справжньою державою, або ставав нею.

Правила у цьому державному об'єднанні, цілком імовірно, діяли в Кия, представниками якої у середині IX ст., згідно з літописом, були князі Дір і Аскольд. Про князя Діра арабський географ X ст. аль-Масуді писав: «Першим із слов'янських царів є цар Діра».

В одному з джерел IX ст. повідомляється, що «у русів існують лицарі», тобто знать. Про поділ на багатих і бідних свідчать й інші джерела. За даними арабського вченого Ібн-Руста (IX ст.), цар русів

27. Документами юридичного характеру Галицько-Волинської Русі є:

- а) Грамота Івана Берладника;
- б) Рукописання князя Володимира Васильковича;
- в) Слово про закон і благодать;
- г) Статутна грамота Мстислава Даниловича;
- д) «Повчання дітям» Володимира Мономаха;
- е) Грамота Олехно Ромашкевича;

28. Одним із перших на Русі повне Магдебурзьке право отримало місто:

- а) Львів;
- б) Київ;
- в) Санок;
- г) Переяслав;
- д) Кам'янець-Подільський.

29. Рецептований збірник візантійського права «Номоканон» у перекладі на слов'янську звучить:

- а) правові звичаї;
- б) законоправила;
- в) правила поведінки;
- г) церковний устав;
- д) закон судний людям;

30. Офіційний збірник складений імператором Василем Македонським «Прохірон» складався із:

- а) 20 статей;
- б) 30 статей;
- в) 40 статей;
- г) 50 статей;

20. Серед процедур розшуку злочинців вирізняли:

- а) заклич;
- б) віру;
- в) гоніння сліду;
- г) звід;
- д) очна ставка;
- е) загальнодержавний розшук.

21. Складовими частинами Короткої редакції Руської правди були:

- а) Прохірон;
- б) Правда Ярослава;
- в) Закон судний людям;
- г) Правда Ярославовичів;
- д) Покон вірний;
- е) устав Володимира Всеволодовича;
- є) урок мостників.

22. Найдавніший список Поширеної редакції Руської правди це:

- а) Академічний;
- б) Археографічний;
- в) Синодальний.

23. Період феодальної роздробленості КР розпочинається у:

- а) 30-х рр XI ст.;
- б) 30-х рр XII ст.;
- в) другій половині XII ст.;
- г) на початку XIII ст..

24. КР періоду феодальної роздробленості за формою державного устрою була:

- а) імперія;
- б) унітарна держава;
- в) федерація;
- г) конфедерація.

25. В період монголо-татарського іґа на Русі існувало:

- а) 5 ординських повинностей;
- б) 8 ординських повинностей;
- в) 14 ординських повинностей;
- г) 16 ординських повинностей.

26. Інститут баскачництва на Русі було введено у:

- а) 1240 р.;
- б) 1257 р.;
- в) 1263;
- г) 1276.

засуджував, а інколи висилав злочинців «до правителів віддалених областей». На Русі існував звичай «божого суду» (розв'язання спірної справи поєдинком). Особливо тяжкі злочини каралися смертю. Цар русів щорічно об'їжджав країну, збираючи данину з населення.

У IX ст. посилилася дипломатична й воєнна активність східних слов'ян. На початку століття вони здійснили похід на Сурож у Криму, у 813 р. — на острів Егіну в Егейському архіпелазі; у 839 р. посольство русів відвідало візантійського імператора у Константинополі й германського імператора в Інгельгеймі. У 860 р. руси з'явилися біля стін Константинополя. На такого роду воєнні та політичні акції, як вважають деякі учені, була здатна тільки держава.

Поряд з утворенням держави «Руська земля» через об'єднання південної частини східнослов'янських племен навколо Києва на чолі з полянами відбувалося об'єднання північної частини східнослов'янських племен навколо Новгороду на чолі зі словенами.

Процес політичної консолідації східних слов'ян завершився наприкінці IX ст. утворенням великої, відносно єдиної Давньоруської держави — Київської Русі. Під владою Києва об'єдналися два величезні слов'янські політичні центри — Київський і Новгородський. Ця подія, яку літопис відносить до 882 р., традиційно вважається датою утворення Давньоруської держави. Пізніше київському князю підкорилися багато інших земель.

У межах Давньоруської держави відбувався процес суспільно-політичного розвитку більш як 20-ти неслов'янських народів Прибалтики, Півночі, Поволжя, Північного Кавказу і Причорномор'я. Першим князем Давньоруської держави став Олег. Виникнення Давньоруської держави з центром у Києві — закономірний результат внутрішнього соціально-економічного та політичного розвитку східних слов'ян.

Процес політичної консолідації був обумовлений низкою внутрішніх і зовнішніх чинників: територіальною, етнічною і культурною спільністю східних слов'ян, їхніми економічними зв'язками, прагненням об'єднати сили в боротьбі зі спільним зовнішнім ворогом. Інтеграційні політико-економічні процеси призвели до етнічної консолідації східних слов'ян, які утворили давньоруську народність. Вони характеризувалися насамперед схожістю мови (зі збереженням, проте, місцевих діалектів), спільністю території (яка в основному збігалася з межами Київської Русі), матеріальної та духовної культури, релігії, певною економічною цілісністю. Етнічному згуртуванню східних слов'ян в єдину народність сприяли й однакові традиції, звичаї, звичаєве право, суд, військовий устрій, спільна

боротьба проти зовнішніх ворогів. Очевидно, в цей час виникають певні елементи національної самосвідомості, почуття патріотизму.

Отже, у процесі формування давньоруської державності простежуються чотири етапи: племінні княжіння східних слов'ян; утворення первісного ядра давньоруської державності — «Руської землі»; формування південного й північного ранньодержавних утворень; об'єднання цих утворень у Давньоруську державу з центром у Києві.

Історія виникнення державності у східних слов'ян взагалі й утворення Давньоруської держави зокрема була спотворена так званою норманською теорією, яка вже давно спростована історичною наукою і не заслуговувала б на увагу, якби не її відродження у деяких зарубіжних країнах у вигляді неонорманізму. Прихильники цієї тенденційної теорії стверджують, що держава у східних слов'ян сформувалася не як закономірний результат їхнього внутрішнього самостійного соціально-економічного розвитку, а була створена пришельцями зі Скандинавії — «норманськими» або «варязькими» князями.

Норманська теорія виникла ще у XVIII ст. Головним аргументом на її користь Г. Байер, Г. Міллер, А. Шлецер вважали літописну легенду про виникнення Давньоруської держави у результаті запрошення варягів та про варязьке походження династії руських князів. Норманізм у ті часи відповідав політичним інтересам Голштинської феодальної династії, яка, починаючи з другої половини XVIII ст., правила в Росії під ім'ям Романових.

На своєму двохсотрічному шляху розвитку норманізм дедалі більше перетворювався в антислов'янську політичну доктрину.

Проти норманізму першим, ще у середині XVIII ст., виступив М. В. Ломоносов, який указав на наукову неспроможність теорії і ворожий народам Росії її політичний зміст. Боротьбу з норманізмом продовжили революціонери-демократи В. Г. Белінський, О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов. До антинорманістів належали І. Є. Забелін, М. І. Костомаров та інші історики.

Велика заслуга у боротьбі з норманізмом належить російському вченому О. О. Шахматову, який виявив порівняно пізніше походження й штучний характер розповіді «про призов варязьких князів». Він дійшов висновку, що сюжети «Повісті временних літ», які стали основою побудови норманської теорії, насправді є результатом творчості літописців пізнішого періоду. Останні виконували соціальне замовлення тих київських князів, котрі родинними або династичними узами були міцно пов'язані з Північною Європою, а то-

- в) народний суд;
- г) обшинний суд;
- д) церковний суд;
- е) суд посадника, тисяцького;
- є) суд присяжних.

14. Свідками при вирішенні справи у суді виступали

- а) ябетники;
- б) послухи;
- в) видоки;
- г) мечники;
- д) дітські;
- е) отроки.

15. Найчастіше договір позики у КР охоплював операції із:

- а) грішми;
- б) вином;
- в) медом;
- г) пшеницею;
- д) хутром.;

16. Відсотки за договором позики у КР називалися:

- а) надсип;
- б) присоп;
- в) настав;
- г) пристав;
- д) рези.

17. Розмір “головництва” становив:

- а) 20 гривень;
- б) 40 гривень ;
- в) 1,3,12 гривень;
- г) 5 гривень.

18. Вища міра покарання у КР:

- а) дика віра;
- б) головництво;
- в) потік і розграбування;
- г) смертна кара;
- д) урок.

19. Суд божий включав у себе:

- а) кровну помсту;
- б) ордалії;
- в) роту;
- г) судовий поєдинок;
- д) особисте зізнання.

- б) релігійна;
- в) податкова;
- г) військова;
- д) судова;
- е) земельна.

8. До напіввільних та невільних категорій населення Київської Русі належали:

- а) бояри;
- б) ізгої;
- в) холопи;
- г) смерди;
- д) закупи;
- е) дрібні ремісники;
- є) челядь.

9. За церковним уставом Ярослава честь дружини і дочок бояр захищалася штрафом:

- а) 10 гривень золота;
- б) 3 гривні срібла;
- в) 5 гривень золота;
- г) 40 гривень кун.

10. За гіпотезою Приселкова М. першими учителями християнства й церковними проповідниками на Русі були:

- а) візантійці;
- б) болгарі;
- в) греки;
- г) римляни.

11. За формою правління держава “Київська Русь” була:

- а) аристократична республіка;
- б) абсолютна монархія;
- в) ранньофеодальна монархія;
- г) демократична республіка.

12. Із послабленням влади великого київського князя вищим органом феодальної влади виступають:

- а) віче;
- б) верв;
- в) снеми;
- г) збройні сили;
- д) боярська дума.

13. До судових органів Давньоруської держави належали:

- а) суд князя;
- б) вотчинний суд;

му й перебільшували роль варягів у долі Русі. До таких князів належав, наприклад, Мстислав Володимирович — син Володимира Мономаха. Однак повністю заперечувати вплив варягів на Русь було б неправильним. Особливо це стосується варязьких дружин.

Сучасна історична й історико-правова наука також виступили проти норманізму.

У працях відомих учених Б. Д. Грекова, Д. С. Лихачева, В. В. Мавродіна, А. М. Насонова, В. Т. Пашуто, М. Д. Приселкова, Б. О. Рибаківа, М. М. Тихомирова, Л. В. Черепніна, І. П. Шаскольського, С. В. Юш-кова, П. П. Толочка, М. Ф. Котляра та інших дана переконлива критика основних положень норманської теорії, показана її невідповідність об'єктивним історичним фактам. Доведено, що поява у Східній Європі Давньоруської держави пов'язана не з «призовом варягів», а з явищами, характерними для розвитку суспільно-економічного ладу самих східних слов'ян. До розкладу у них первіснообщинних і виникнення феодальних відносин нормани ніякого відношення не мають. Вплив норманів на Русь не мав вирішального значення, і передусім тому, що вони перебували на тому самому рівні розвитку, що й Давня Русь.

На сьогодні крайності старої норманської школи (як, до речі, й антинорманізму) подолані, однак проблеми залишаються. Неонорманісти проголосили варягів однією з історичних сил, котра відіграла вирішальну роль в утворенні Київської Русі, заснуванні давньоруських міст тощо.

Процес утворення Давньоруської держави є результатом не діяльності норманів, а генезису феодалізму у східних слов'ян. Їхній суспільно-економічний лад зумовив виникнення такої надбудови, як феодальна держава.

У сучасній історіографії трапляються також спроби пояснити історію виникнення Давньоруської держави з позиції теорії пантюркізму. Згідно з твердженнями прихильників цієї теорії династія київських князів була начебто тюркського походження, а Давньоруська держава відповідно утворена Хазарським каганатом. Цю політичну доктрину спеціалісти також відкинули як таку, що не має нічого спільного з історичною дійсністю. «Заслугою» хазар було лише те, що вони змушували східних слов'ян консолідувати сили для боротьби за своє існування. Руська земля розвивалася й міцніла у боротьбі з хазарською експансією.

У IX ст. у результаті тривалого внутрішнього розвитку східнослов'янських племен, збагаченого впливами сусідніх народів, склалася одна з найбільших держав Європи — Русь. Роль її істо-

ричного ядра відіграло Середнє Подніпров'я, де традиції політичного життя сягали ще скіфсько-античних часів. У зв'язку з тим, що центром нової держави впродовж багатьох століть був Київ, в історичній літературі вона дістала назву Київської Русі. Широко вживаються і такі назви, як «Давньоруська держава», «Київська держава», «Давня Русь».

Давньоруська держава після її утворення продовжувала розширювати свою територію. За князя Олега (882—912) були приєднані древляни, сіверяни, радимичі. Водночас ліквідовувалася залежність радимичів від хазар. За князя Ігоря (912—945) до Давньоруської держави були приєднані уличі й тиверці, і знову ж древляни, які відокремилися від Києва після смерті Олега. Князі Святослав (965—972) і Володимир (978—1015) здійснювали походи у землі в'ятичів. Отже, руйнувалися й зникали старі племінні розмежування та складалася величезна територія Давньоруської держави. У X ст. вона простягалася вже від південних берегів Ладозького й Онезького озер до середньої течії Дніпра, а на заході та південному заході — до Карпат, Пруту й пониззя Дунаю.

У своєму розвитку Давньоруська держава пройшла два основні етапи. Перший охоплює кінець IX і X ст. Тоді Київська Русь була ранньофеодальною державою, у межах якої відбувалося становлення феодального суспільного ладу. Тут в основному завершувався процес політичного об'єднання Русі, встановлювалися державні кордони, відбувалося утворення та вдосконалення апарату влади.

Наприкінці X — у першій половині XI ст. Київська Русь вступила в період свого розквіту. У другій половині XI ст. спостерігається тенденція до феодальної роздробленості, а наприкінці першої третини XII ст. Давньоруська держава вступила у другий етап свого розвитку — етап феодальної роздробленості.

До періоду феодальної роздробленості належить початок зародження української, а також російської та білоруської державності.

Іншої думки дотримувався М. І. Костомаров, концепція якого будувалася на протиставленні двох основ: демократичної, федеративної, що втілювалася у південноруській («малоросійській») народності, і «єдинодержавної», яку уособлювала великоруська народність.

Згодом теорія контрасту двох народностей була розвинута видатним істориком України М. С. Грушевським, який заперечував зв'язок Київської Русі з Північно-Східною Руссю, великоруської

Тест для перевірки знань

1. Процес формування слов'ян відбувається у:

- а) II тис. до н.е.;
- б) I тис. до н.е.;
- в) I тис. до н.е.

2. Відомості про слов'ян подають такі іноземні автори, як:

- а) Нестор-літописець;
- б) Пліній старший;
- в) Боплан;
- г) Іордан;
- д) Тацит;
- е) Гомер;
- ж) Птолемей;
- з) Агапій;
- и) Псевдомаврикій.

3. У джерелах, які дійшли до наших днів, слов'ян називали:

- а) скіфами;
- б) венедами;
- в) антами;
- г) готами;
- д) склавінами;
- е) сарматами.

4. За свідченням готського історика Іордана найближче оточення антського царя Божа становили:

- а) 30 вельмож;
- б) 50 вельмож;
- в) 70 вельмож.

5. Як стверджує академік Рибаків союз слов'янських племен «Руська земля» охоплював територію:

- а) 80 тис км²;
- б) 120 тис км²;
- в) 300 тис км².

6. Згідно із теорією пантюркізму Давньоруська держава була утворена:

- а) готами;
- б) половцями;
- в) Хозарським каганатом;
- г) гунами.

7. Під час правління Володимира Святославовича були проведені такі реформи, як:

- а) адміністративна;

Форми державного життя Русі, які існували у 30-х роках XII — 40-х роках XIII ст., спочатку позитивно впливали на її розвиток. Про це свідчить поширення вотчинного багатогалузевого орно-промислового господарства, бурхливе зростання міст, зародження внутрішніх торговельних зв'язків між селом і містом, повсюдний розквіт культури. Але на початку XIII ст. процес дроблення Русі посилювався, і на її політичній карті з'явилося вже близько п'ятдесяти окремих князівств і земель. Постійним супутником роздробленості стали нескінченні міжусобиці, одним із наслідків яких було роз'єднання військових сил. У цих умовах нашість на рубежі 30—40-х років XIII ст. кочових орд Батия і подальше виснажливе золотоординське ярмо поставили під сумнів не тільки державну єдність, а й саме існування Русі.

Руйнування продуктивних сил, консервація натурального господарства, політика золотоординських феодалів, спрямована на підтримання міжкняжих чвар і збереження роз'єднання князівств і земель Русі, призвели до подальшого поглиблення феодальної роздробленості. Однак іноземним феодалам не вдалося ліквідувати державність Русі.

Політична залежність земель Русі виявилась у тому, що її князі змушені були визнати хана Золотої Орди своїм сюзереном. Орда присвоїла собі право збирати данину з населення Русі і вимагала від князів служби військовими силами, проте вона не спромоглася до глибших змін у внутрішньому державному устрої Русі. У межах її окремих князівств і земель діяли усі основні державні інститути, які сформувалися ще в початковий період феодальної роздробленості.

Збереглася в основних своїх рисах і правова система, яка склалася ще в Давньоруській державі, хоча подальший розвиток феодальних відносин вимагав посилення регулятивної ролі права. Це виявилось, насамперед, у збільшенні кола конкретних об'єктів феодального господарства, які захищалися правом, розширенні складу різних за своїм правовим становищем соціальних верств населення, зміцненні основ права привілеїв, загального посилення покарань за злочини, спрямовані проти економічного й політичного панування феодалів.

Слід зазначити, що у південно-західних князівствах Русі намітився процес їх самобутнього розвитку. Саме у цьому регіоні Давньої Русі і сформувалася українська народність та виникла Українська держава.

народності — з давньоруською. Втім у М. С. Грушевського іноді траплялася й інша думка. Так, він писав, що мало місце глибоке проникнення в життя Руської держави «юридичних інститутів і норм, форм суспільної і політичної організації», вироблених Київською державою.

Слід зазначити, що прагненню висунути на перший план відмінності в розвитку Київської і Московської держав об'єктивно сприяли праці деяких представників дореволюційної російської науки, котрі протиставляли розвиток Київської Русі тому, що робилося у Володимиро-Суздальській, а пізніше — у Московській Русі. До них належали такі найавторитетніші дослідники російської історії, як С. М. Соловйов і В. Й. Ключевський, для яких Північно-Східна Русь була колискою цілком нових відносин в економічній, соціальній та політичній сферах. Погляд на Північно-Східну Русь як на щось самобутнє, не схоже на попередню історію, набув досить значного поширення. Так, в одній із популярних праць кінця XIX ст. зазначалося: Русь Дніпровська і Русь Північно-Східна — дві цілком різні історичні дійсності; історію тієї й іншої створюють не однаково два різні відділи російської народності. У середовищі дореволюційних російських учених були й такі, хто рішуче заперечував спроби відірвати Московську Русь від Київської і підкреслював наступність у їхньому розвитку. До таких, наприклад, належав О. Є. Пресняков.

Завершення процесів формування Давньоруської держави позитивно позначилося на етнічному розвитку східнослов'янських племен, які поступово формувалися в єдину давньоруську народність. Її основу становили спільна територія, єдина мова й культура, відносно міцні економічні зв'язки.

Упродовж періоду існування Київської Русі давньоруська народність — спільна етнічна основа українців, росіян і білорусів — розвивалася шляхом подальшої консолідації. Відомий спеціаліст з археології та історії епохи Київської Русі О. П. Моця, зазначає, що "говорити про українців, росіян чи білорусів у IX—XIII ст. зарано — вони ними себе тоді не усвідомлювали, називалися «русамми», «русинами», «русичами»". Тому, вважає цей автор, спроби «віддати» давньоруський спадок лише одному з цих сучасних народів, котрі в цілому сформувалися і самоусвідомили себе у сучасних назвах у пізні часи, є науково некоректним.

2. Суспільний лад Київської Русі

Феодали. Виникнення і розвиток феодалізму виявляються {насамперед у формуванні та зростанні феодального

землеволодіння. Феодальна земельна власність є економічною основою панування класу феодалів, про що свідчать писемні джерела початку IX ст. та археологічні пам'ятки. Феодальні відносини розвивалися у Київській Русі нерівномірно. Були центри, де цей процес відбувався швидше (наприклад, Київська, Галицька, Чернігівська землі), але були й такі, де він тільки розпочинався (землі в'ятичів, дреговичів). Первісною формою реалізації феодальної земельної власності було полюддя, в якому у відкритій формі виступають відносини панування та перехід землі у феодальну власність. Полюддя — процедура об'їзду князями підвладних земель з метою збирання данини; пізніше — подать, яку їм сплачували.

У IX ст. формується панівний клас феодалів, у який входили київські князі, місцеві князі, бояри. Формування великокнязівського домену і доменів окремих князів посилюється у X ст. Князівський домен являв собою масток, що належав не державі, а самому князю як феодалу. Класичним прикладом князівського землеволодіння були села Ольжичі й Будутіно, що належали княгині Ользі. Про значні розміри домену Володимира Святославича свідчить літопис, в якому йдеться про пожертвування князя Десятинній церкві. Князівське землеволодіння, як і всілякі слуги у цих володіннях — огнищани, старости та ін., охоронялися правом Київської Русі в особливому порядку. Про це говориться, зокрема, у статтях 19—28, 32—33 Короткої редакції Руської Правди (далі — К.П.).

Поряд із великокнязівським доменом і володіннями місцевих князів з'являється боярське землеволодіння. У літописній розповіді про похід Ольги в Іскоростень згадуються древлянські «кращі мужі», котрих, на думку деяких дослідників, можна вважати власниками феодальних вотчин. Літопис повідомляє, що у 1096 р. князь Мстислав Володимирович припинив воєнні дії і «розпустив дружину по селах». Усе це свідчить про розвиток боярсько-дружинного землеволодіння. Час виникнення на Русі такої форми землеволодіння через неповноту джерел поки що істориками остаточно не встановлений. Суперечливими є й думки археологів. Проте ст. 34 К.П., де йдеться про штраф за псування межового знаку, свідчить про посиленій захист передусім приватного землеволодіння. У Поширеній редакції Руської Правди (далі — П. П.), яка належить до кінця XI — початку XII ст., але відбила більш ранній період розвитку суспільного ладу, йдеться про боярських тіунів, рядовичів і холопів, а також про боярське успадкування. Феодальні землеволодіння збільшувалися за рахунок як князівських пожертвувань, так і

права Русі. Перетворення в її суспільно-політичному ладі були викликані переходом від ранньофеодальних форм суспільного життя до початкового етапу розвинутого феодалізму і характерної для нього феодальної роздробленості.

Поряд з іншими чинниками, що спричинили зміни в державному устрої, основний і безпосередній вплив на нього здійснили: кількісне збільшення класу феодалів і зміцнення економічного значення великих князів-землевласників, боярства, верхівки церковно-монастирської організації, їх консолідація, яка в умовах розчленованої форми земельної власності призвела до ускладнення васально-ієрархічних зв'язків і створення в межах кожного князівства чи землі власної піраміди сюзеренітету-васалітету. Швидко зростання загальної кількості феодально-залежного населення і посилення його експлуатації призводило до загострення класової боротьби, в тому числі до значних виступів народних мас у Київській, Галицькій, Чернігівській та інших землях.

Усе це посилювало прагнення місцевих феодалів взяти безпосередньо у свої руки і всіляко зміцнити державний механізм та правові засоби придушення виступів трудящих мас.

Зовні перехід до феодальної роздробленості виявився у відокремленні у складі Давньоруської держави спочатку близько півтора десятка великих князівств і земель, у яких, як правило, закріплювалися власні князівські династії, з'являлися власні розгалужені системи управління, суду, вирости кількісно і зміцнилися власні військові сили.

Водночас для розвитку державного ладу Русі у період феодальної роздробленості характерною була тенденція збереження певних рис її минулої колишньої єдності, чому сприяли передусім такі об'єктивні чинники, як спільність етнічної основи давньоруської народності, яка на цей час уже сформувалася, необхідність спільної боротьби з кочовими ордами. Виразниками цієї тенденції стали великі князі, які прагнули до зміцнення своєї влади. Тому за своїм державним устроєм Русь на початковому етапі розвинутого феодалізму була напівсамостійним державним утворенням з рисами відносної єдності. Цьому сприяли й існуюча в початковий період роздробленості загальна форма управління у вигляді колективного сюзеренітету найсильніших і найавторитетніших князів над Києвом, що зберіг номінальне значення столиці Русі, і, отже, над Руссю в цілому, а також періодичне встановлення у Києві спів-управління двох найсильніших династій (дуумвірату), збереження загальноруських князівських з'їздів тощо.

слов'ян — мало велике позитивне значення для їх подальшого державно-правового розвитку. В межах Давньоруської держави робили перші кроки в суспільно-політичному розвитку і понад 20 неслов'янських народів Прибалтики, Півночі, Поволжя, Північного Кавказу та Причорномор'я.

За своєю класовою сутністю Давньоруська держава була феодальною, а за формою — це відносно єдина держава, на чолі якої стояв монарх — великий київський князь. Найдавнішою системою управління в Київській Русі була десяткова система, що сформувалася в міру розвитку військової демократії і виросла із дружинної організації. Зміцнення феодалізму на Русі спричинило появу нової системи управління — двірсько-вотчинної.

Сформований у Київській Русі державний апарат, його центральні й місцеві органи, військові сили являли собою ефективну зброю зміцнення панування феодалів. Придушення опору експлуатованих трудящих мас було важливою внутрішньою функцією цієї держави. Одночасно вирішувалися й зовнішньополітичні проблеми.

Разом із формуванням і розвитком давньоруської держави складалося і розвивалося право Київської Русі. Найважливішою законодавчою пам'яткою її є Руська Правда. Водночас вона являла собою одну з найважливіших пам'яток середньовічного права в цілому. Велике значення мали князівські статuti. Право Київської Русі створювалося на місцевому, вітчизняному ґрунті. У ньому відображалися відносини, притаманні Русі, закріплювалися порядки, обумовлені природою феодального суспільства, що складалося. Право Київської Русі було правом привілеїв. У його нормах передбачалося привілейоване становище представників панівного класу феодалів, безправність пригнічених мас.

Київська Русь була могутньою державою середньовіччя, що здійснила значний вплив на політичне життя країн Західної Європи, сусідніх азійських країн, а також країн, що мали велике значення в системі торгівлі між Європою та Азією. Вона стала щитом, що відгороджував країни Європи від навали кочових орд. Високий авторитет Київської Русі в середньовічному світі був закріплений численними міжнародними договорами, тісними матримоніальними зв'язками великих київських князів з багатьма зарубіжними дворами (Візантії, Франції, Англії, Швеції, Угорщини, Норвегії та ін.). Київська Русь — ця велика могутня держава ІХ—ХІІ ст., територія якої простягалася від Балтійського до Чорного моря, від Західного Бугу до Волги, — посідає відоме місце у всесвітній історії.

З 30-х років ХІІ ст. почався новий період в історії держави та

захоплення вільних земель і земель общинників.

Із введенням християнства на Русі великим феодалом стала церква. Відбувався процес формування духовенства, верхівку якого становили митрополит, єпископи та ігумени монастирів. Духовенство ділилося на чорне (монашеське) й біле (мирське).

Поступово поширюється практика дарування землі монастирям і церквам, що перетворювало їх у великих землевласників. Наприкінці ХІ ст. виникло церковне землеволодіння.

Адміністративним і господарським центром феодальних володінь був феодальний двір. Великий князь жив у головному місті Русі — Києві, де розміщувалися органи верховної державної влади. Великокнязівські двори, в яких правили князівські тіуни і проживали адміністративний персонал, дружина, челядь, яка обслуговувала господарство і двір, існували також у Белгороді, Вишгороді, Берестові та інших поселеннях.

Такі міста, як Чернігів, Переяслав, Галич, Ростов, Смоленськ, являли собою центри окремих місцевих князівств. Дрібні міста були центрами боярських вотчин, церковного землеволодіння.

У Київській Русі феодальне землеволодіння охоронялося законодавством. Руська Правда передбачала накладення великих штрафів (12 гривень) за порушення межі феодальної оранки (срібна гривня у Давній Русі була платіжною одиницею вагою від 95 до 197 г срібла).

Феодали були пов'язані між собою системою васальних відносин, заснованих на ієрархічній структурі феодального землеволодіння. Система сюзеренітету, васалітету, основу якої становили економічні та політичні інтереси класу феодалів, забезпечувала його консолідацію, сприяла класовій єдності. Васальні відносини у середині феодального класу країни відображені ще у договорі Русі з Візантією (911 р.). Великий князь спирався на менших князів і бояр, а вони шукали у нього захисту під час воєнних сутичок.

За феодалами закріплювалися особливі привілеї, зафіксовані у правових пам'ятках, передусім у Руській Правді. Так, за вбивство княжих мужів стягувався штраф у розмірі 80 гривень, що вдвічі перевищувало штраф за вбивство простої вільної людини (статті 19, 22 К.П.; статті 1, 3 П.П.).

Честь і гідність членів сімей феодалів захищалися церковним статутом великого князя Ярослава. За застосування до огнищанина без санкції князя випробування залізом (за «муку») штраф був у чотири рази більшим, ніж за «муку» смерда (ст. 38 К.П., ст. 78 П.П.). Бояри і дружинники користувалися привілеями при передаванні

майна у спадщину (статті 90, 91 П.П.).

Розвиток феодалізму призвів до того, що тільки феодали — князі, бояри і церква — володіли правом власності на землю. Феодали не платили данини. Вони, очевидно, мали й інші привілеї, які не були зафіксовані у правових пам'ятках, але існували у реальному житті. Все це вирізняло феодалів серед решти населення.

Отже, поряд із класовим поділом суспільства відбувався процес формування станового ладу, тобто юридичного оформлення замкнених груп.

Крім феодалів, існували вільні селяни-общинники, вільне міське населення, феодально залежне населення, раби.

Вільні общинники. Основну масу сільського й міського населення становили «люди». У Короткій Правді під цим терміном значилися переважно селяни-общинники. У такому самому значенні він використовувався і в Поширеній Правді. У ст. 3 П.П. «люди» протиставлялися «княжу мужу». Збереження протягом тривалого часу терміна «люди» стосовно вільного населення вказує на те, що процес феодалізації неоднаково зачіпав окремі сільські общини, общинну власність на землю.

Вільні селяни-общинники зазнавали державного гноблення, сплачуючи данину, що була основною формою експлуатації. Спочатку данина сплачувалася з «димом» (дому).

Коли феодальний спосіб виробництва став панівним, а феодальна власність на землю — основою експлуатації безпосередніх виробників матеріальних благ, термін «люди» набув значення феодально залежного селянства. Воно експлуатовалося державою шляхом збирання данини, розмір якої тепер став залежати від кількості і якості землі, що перебувала у селян, або окремими феодалами через примус селян до панщини чи збирання оброку. В пізніших актах слово «люди», як правило, супроводжувалося вказівкою на їхню залежність від тих чи інших феодалів («люди» великого князя, монастирські, боярські тощо).

Феодали здійснювали постійний тиск на селянську общину. Вони захоплювали общинні землі, що зумовлювало зменшення частки вільних сільських общинників. Стійкість общини підірвалася і з боку великокнязівської влади, яка накладала на неї високі податки, побори, різного роду повинності. Князі також передавали право збирання данини і судових штрафів разом із правом суду своїм васалам, що втягувало общину у сферу окремих феодалів, які робили членів общини залежними від них.

Перетворенню вільних общинників у феодально залежних

застосовувалися до представників експлуатованих мас — селян та міських низів.

Навіть нечисленні дані писемних джерел дають змогу отримати певні відомості про право українських земель періоду феодальної роздробленості, зображене передусім системою норм, які містила така універсальна і довготривала пам'ятка права, як Руська Правда.

У деяких містах Південно-Західної Русі починає впроваджуватися Магдебурзьке право, на основі якого в них здійснювалося самоврядування. Магдебурзьке право в межах Галицько-Волинського князівства вперше починає діяти в період правління Данила Галицького, який закликав німецьких колоністів селитися в містах. Одним із перших в Україні Магдебурзьке право здобуло місто Санок (1339 р.). У 1356 р. право управління за нормами Магдебурзького права дістав Львів, а згодом — й інші міста.

Проте самоврядування українських міст, засноване за нормами Магдебурзького права, було обмеженим. Магдебурзьке право застосовувалося далеко не в повному обсязі. Крім того, основна маса православного селянства позбавлялася можливості брати участь у діяльності органів міського самоврядування, а також обмежувалася в правах займатися ремеслами, торгівлею тощо. Через це вона чинила опір введенню Магдебурзького права.

Висновки

Історія держави і права Київської Русі яскраво і переконливо свідчить про їх велике значення у вітчизняній історії. У цей час склалася давньоруська народність, яка об'єднала східнослов'янські племена в новому, вищому етнічному утворенні. В її основі лежали спільна територія, єдина мова, споріднена культура, відносно тісні внутрішні економічні зв'язки. Упродовж цього періоду Давньоруської держави етнічна спільність розвивалася шляхом консолідації, хоч і зберігала при цьому етнографічні регіональні особливості.

Князь Володимир над Дніпром, водою якого він охрестив Русь, Собор Святої Софії і Києво-Печерська лавра через віки і випробування нагадують нам про велич, могутність і міжнародний авторитет праматері нашої України.

Традиції Київської Русі виявилися настільки живучими й міцними, що дійшли до наших днів, здобувши нове життя в матеріальній і духовній культурі українців, росіян та білорусів. Три східнослов'янські народи є «нащадками народу Київської Русі, а це означає, що вона продовжує жити в наших тілах, серцях і душах».

Створення Давньоруської держави — єдиної держави східних

Галицько-волинської Русі в XIII ст.

Збереглися документи юридичного характеру, складені у XIV ст. (грамоти, договори, а серед них і міжнародно-правові, поручництво тощо). Ці документи містять переважно відомості про окремі особливо важливі інститути права власності та зобов'язального права. Зокрема, значний інтерес викликає грамота Олехно Ромашкевича про передачу майна Григорію Тункелю, складена 30 січня 1347 р. У ній ідеться про те, що придбане внаслідок купівлі поле Григорій може і «продати», і «отдати» (подарувати), і «променити» (обміняти), і використати для своєї мети, «где будет его воля, никому ничем непенно». Безперечно, що для складача цього документа здійснення перелічених у ньому операцій із земельним володінням в умовах XIV ст. було явищем звичайним, зрозумілим. Зміст грамоти свідчить про поширення дарування землі, сіл, садиб, млинів.

Поширеним був і договір купівлі-продажу рухомого майна, що свідчить про розвиток товарно-грошових відносин, а також договір обміну. У грамотах згадується і про заставу рухомого майна. Часто право власності на майно, придбане за угодою, підтверджувалося спеціальною князівською грамотою. Поширеним був договір позики, який нерідко ставав кабалою для тих, хто позичав гроші, продукти, бо взятє мало повернутися з відсотками. Будь-яких вказівок про правові акти, якими керувалися складачі грамот, у самих грамотах немає. Вважаємо, що за основу бралися норми Руської Правди, що були чинними в князівствах та землях Південно-Західної Русі в період феодальної роздробленості.

Окремі відомості про правові норми цього періоду збереглися в літописах. У них можна знайти згадки про міжнародні договори, законодавчу діяльність князівств та деякі нові моменти в галузі кримінального права. Зокрема, з тексту Іпатіївського літопису впливає, що в Галицько-волинській землі окремо розглядався такий вид злочину, як змова проти князівської влади. У 1245 р. був засуджений боярин Володислав як «лихий змовник землі». Поряд з іншими застосовувалися такі покарання, як смертна кара, тюремне ув'язнення, вигнання, конфіскація майна. Згідно з літописом князь Роман Мстиславич «за невірність» засудив до вигнання бояр Кормильчичів. Боярин Жирослав був покараний вигнанням та конфіскацією землі. Князь Данило Галицький після суду над Доброславом наказав кинути його у в'язницю. І якщо суворі покарання застосовувалися до представників панівного класу феодалів, то немає сумніву в тому, що вони ще ретельніше

сприяло і розорення селян унаслідок стихій, неврожаю та ін. Посилення позаекономічного примусу також штовхало селян під покровительство наймогутніших феодалів, які тут же примушували працювати на себе. Таким чином, установлення феодальної залежності було тривалим процесом, у якому виділяються етапи й різні стадії залежності.

Смерди. Як свідчать давньоруські джерела, смерди в XI—XII ст. становили значну частину напівселянського феодально залежного населення. За своїм місцем у суспільстві вони займали проміжну позицію між нижчим розрядом вільних князівських міністеріалів і «людьми» селянської общини.

Те, що смерд входив у систему князівського домену, впливає із включення його в перелік доменіальних осіб у Правді Ярославичів (ст. 26 К. П.), а також із того, що особиста недоторканність смерда забезпечувалася «княжим словом» (ст. 78 П. П.). Будучи особисто вільним, смерд мав право переходити до сильного патрона. Князь давав смерду землю («село») за умови, що він буде йому служити. У разі смерті смерда, який не мав синів, земля поверталася князеві (ст. 90 П. П.). За своє право самостійного володіння господарством смерди сплачували князеві данину.

Смерд, який завоював довір'я князя, мав можливість стати міністеріалом — емцем, отроком, дитячим, старостою. Деякі смерди могли піднятися за соціальною градацією досить високо. Але смерд-боржник міг стати феодально залежним закупом.

Розвиток феодалізму вів до зменшення ролі смердів у давньоруському суспільстві. Зауважимо, що уривчастість і нечіткість джерел про смердів зумовили різне розуміння правового становища цієї категорії населення Київської Русі.

Закупи. Для позначення феодально залежного населення у Київській Русі поширеним був термін «закуп».

Основним джерелом для вивчення закупництва є компактна група статей Поширеної редакції Руської Правди, названої «Статутом про закупи» (статті 56—64, 66). Статут з'явився на початку XII ст. унаслідок боротьби народних мас проти сваволі феодалів і вимоги чіткішого визначення правового становища закупів. Закуп — це людина, яка потрапила в боргову кабалу і зобов'язана своєю працею у господарстві позикодавця повернути одержану у нього «купу» (позику — борг під проценти). Закуп, який одержав позику під проценти, називався наймитом.

Закуп був зобов'язаний відбувати барщину на пана. Він виконував сільські роботи, мусив працювати на полі («релейний закуп»)

(ст. 57 П. П.). У ст. 58 Поширеної Правди вказано, що закуп доглядає панську худобу: випасає її на полі, заганяє у двір, запирає у хліві. Феодал наділяв закупа земельною ділянкою, а також сільськогосподарським знаряддям і робочою худобою. У закупа могло бути і своє господарство, власний кінь. Прагнучи закріпити за собою закупів, землевласники вимагали від них «купу» у збільшеному розмірі, привласнювали значну кількість продуктів їхньої праці.

Закуп був істотно обмеженим у правах, зокрема у праві залишення пана. За втечу від пана він перетворювався у повного («обільного») холопа (ст. 56 П. П.). За крадіжку, вчинену закупом, відповідав його пан (ст. 64 П. П.), але у цьому разі, як і на випадок втечі, закуп ставав повним холопом. Землевласник мав право піддати закупа тілесному покаранню «за діло» і не міг бити закупа «без вини» (ст. 62 П. П.). Це застереження у Руській Правді свідчило про панську сваволю. Пан не мав права продавати закупа у холопи (ст. 61 П. П.). За цей незаконний акт він мусив платити штраф, а закуп здобував волю. У незначних справах закуп міг виступати як свідок, а також звертатися до суду зі скаргою на свого пана. Зростання закупництва було пов'язане з розвитком приватного землеволодіння.

Слід наголосити, що у дослідників немає єдиної точки зору в оцінці економічного, соціального і юридичного становища закупа.

Так, Б. Д. Греков, даючи соціально-юридичну характеристику закупництву, бачив його аналогію в селянській служилій кабалі. С. В. Юшков вважав, що закуп був не вільним, не рабом, а напіврабом.

О. О. Зімін зараховував закупів до холопів. Як напівкріпака, котрий сидів на панській землі, але не втратив ще цивільних прав, характеризував закупа С. О. Покровський. М. Б. Свердлов вважає, що у закупів, які потрапили в залежність через «купу», були і свої земельні ділянки, і тяглова худоба, що слугувала економічною основою часткового збереження прав вільної людини.

Ізгої. Ізгой — це людина «зжита», вибита зі звичної колії, позбавлена свого попереднього стану. Ізгої були двох видів — вільні й залежні. Різне становище ізгоїв пояснювалося середовищем, з якого люди потрапили в ізгойство. І серед перших, і серед других могли бути як жителі міст, так і селяни. Значний контингент феодально залежних ізгоїв формувався за рахунок холопів, які викупилися на волю. Останні, як правило, не поривали зв'язків із паном і залишалися під його владою. Однак траплялися випадки, коли холоп, який звільнився, йшов від свого пана. Такі ізгої-вільновідпущеники звичайно потрапляли під патронат церкви.

позичені з Візантії церковні правила.

«Кормчі» застосовувалися церковними судами, зокрема, наприкінці XII ст. На землях Південно-Західної Русі під час вирішення судових справ використовувалися також збірники, що мали назву «Мерил праведних», які містили витяги з візантійських правових актів, церковних статутів, а також норм Руської Правди.

Серед поодиноких документів юридичного характеру, створених у період, що розглядається, для повнішого відображення системи права важливими є чотири правові пам'ятки Галицько-Волинської Русі, які збереглися. Хоча вони й різні за часом появи, змістом і характером, однак містять цінні відомості про правове життя на цій землі після ординського завоювання. Так, збереглася грамота князя Івана Ростиславича (Берладника). Будучи пам'яткою історії Дунайсько-Дніпровських земель, яка розкривала економічні зв'язки Галицького князівства з болгарськими, чеськими, угорськими купцями, ця грамота надзвичайно важлива і як пам'ятка права. Вона регламентувала правове становище деяких іноземних купців під час приїзду їх на землі Русі. Грамота встановлювала пільги для болгарських купців, які звільнялися від сплати мита, коли привозили товари «на ізклад».

«Рукописання» (заповіт) князя Володимира Васильковича (близько 1287 р.) свідчить про існування в період роздробленості права успадкування феодального володіння у Володимиро-Волинському князівстві, певного порядку передавання князем права експлуатації феодально залежного населення своїм спадкоємцям. Водночас «Рукописання» дає можливість вивчити організацію управління селами й містами Південно-Західної Русі. Володимир Василькович залишив заповіт і на ім'я своєї дружини, в якому вказано на право княгині успадкувати «город свои Кобрынъ, и с людьми, и с данью», село Городіл «и с мытом» та інші села. У зазначеному документі йдеться про куплене землеволодіння: «А село есмь купил Березовиче у Юрьевича у Давидовича Федорка». Із заповіту князя Володимира Васильковича випливає, що поряд з успадкуванням, князівськими даруваннями на Галицько-волинській землі у XIII ст. існував і такий спосіб придбання феодальних землеволодінь, як купівля землі.

У Галицько-волинському літописі збереглася також статутна грамота Володимиро-Волинського князя Мстислава Даниловича, написана навесні 1289 р. Вона дає змогу уявити розміри та форми феодальних повинностей з міського населення на користь державної влади. Водночас ця грамота відбиває соціально-економічні умови

феодално залежних верств населення, а також зміцнення основ права-привілею. Для правової системи цього періоду характерне посилення місцевих особливостей (партикуляризм) права, хоча в князівствах Русі воно не досягло тієї глибини, яка мала місце в інших державах, наприклад у країнах Центральної та Західної Європи. Особливості у нормах права, що застосовувалися в окремих князівствах та землях (наприклад Галицько-волинській), не усували їхньої схожості з давньоруським правом та їх наступності. Зберігалися загальні принципи, інститути та форми цього права на всіх землях Русі.

Розглядаючи право українських земель після золотоординської навали, слід мати на увазі, що навала полчищ кочівників супроводжувалася масовим руйнуванням міст Русі, разом з якими загинули найцінніші давньоруські законодавчі й актові пам'ятки. Цим пояснюється відсутність актових матеріалів з історії Київської, Чернігівської та інших Південно-Східних земель періоду феодалної роздробленості.

Відомості, які дійшли до нас, уривчасті і, як правило, посередні, дали змогу дослідникам зробити висновок, що в часи феодалної роздробленості поряд із застосуванням насамперед законодавчих збірників періоду Київської Русі створювалися й нові. До того ж зроблено припущення про існування збірника постанов про правосуддя.

Дослідники одностайні в тому, що в усіх князівствах і землях Русі, як і в перший період феодалної роздробленості, після ординської навали залишалися чинними норми Руської Правди. Життєстійкість Руської Правди визначалася тим, що вона була збірником феодалного права, а її норми активно сприяли захисту та зміцненню феодалного правопорядку, забезпечували правові умови для подальшого закабалення селян. Її норми відображені в пам'ятках права Галицько-волинської Русі, Новгород і Пскова, усієї Північно-Східної Русі, а також Великого князівства Литовського. В подальшому норми Руської Правди стали одним із джерел Судебника 1497 р.

В усіх князівствах Південно-Західної Русі в період феодалної роздробленості чинними були норми церковних статутів князів Володимира та Ярослава. Але й вони зазнали деяких змін. З'явилися, наприклад, такі редакції церковного статуту князя Ярослава, які посилювали санкції, встановлені на основі принципів феодалного права-привілею. Інтереси панівного класу захищалися в таких збірниках права, як «Кормча» і «Номоканон», які включали за-

Поряд з ізгоями-вільновідпущениками у Київській Русі були ізгої — вихідці з вільних верств давньоруського суспільства: купці, які розорилися, неосвічені поповичі, а також князі-сироти, котрі втратили «причетність» до руської землі. Ізгоями ставали й селяни, які з тих чи інших причин виокремлювалися («ізживалися») зі складу общини. Такі ізгої були людьми без певних занять і входили до складу давньоруського суспільства як вільні (ст. 1 П. П.). Руська Правда охороняла життя ізгоя штрафом у 40 гривень, так само як і інших категорій вільного населення Київської Русі, названих у вказаній статті. Ізгої залишалися вільними доти, поки самі не потрапляли в услужіння до якого-небудь пана, стаючи закупом або холопом.

У Київській Русі феодално залежними верствами населення були й вотчинні ремісники, які проживали при дворах феодалів. Вотчинного ремісника і ремісницю згадує Руська Правда, оцінюючи їхнє життя у 12 гривень (ст. 15 П. П.). Джерела називають феодално залежним населенням також відпущеників, задушних людей, прощеників.

Челядь і холопи. У Київській Русі до складу невільного населення входили й раби. Основним джерелом рабства був полон. У X—XII ст. для позначення рабів-полонених вживалися терміни «челядь», «холоп». «Холоп» — це член племені, продукт тих соціальних процесів, які відбувалися в суспільстві. Руська Правда називає і такі джерела холопства, як самопродавання, одруження на рабі «без ряду», вступ «без ряду» на посаду тіуна або ключника (ст. 110 П. П.). У холопа автоматично перетворювався також закуп, який утікав або провинився (статті 56, 64 П. П.). У рабство могли продати боржника, який збанкрутував (ст. 55 П. П.).

За Руською Правдою челядин — це раб, який перебуває під владою свого пана, тобто зовсім безправна істота. Холоп мав дещо інший статус. В окремих випадках він був наділений деякими правами. Так, будучи боярським тіуном, холоп міг виступати в суді як свідок (ст. 66 П. П.); але холоп не міг присягати на суді як послух, тому що послух має бути вільним; холоп, який ударив «вільного мужа», зазнавав кари (ст. 65 П. П.); за холопа, котрий учинив крадіжку, відповідав його хазяїн (ст. 4 П. П.), тоді як вільні люди, винні в такому самому діянні, сплачували «продажу» (тобто штраф). За вбивство холопа його пану сплачувалася не «віра», а тільки «урок». Хазяїн відповідав за угоди, укладені його холопом. Руська Правда встановлювала відповідальність вільних людей за допомогу, що надавалася збіглому холопові (ст. 112 П. П.); зобов'язувала власті і

приватних осіб сприяти його спійманню (ст. 114 П. П.).

Холопи використовувалися переважно у домашньому господарстві феодалів, а посаджені на землю перетворювалися у феодально залежних селян.

Міське населення. Соціальний склад міського населення Київської Русі був вельми різноманітним, що є характерною рисою суспільства середніх віків. Міське населення поділялося на дві основні групи: міські низи й міську аристократію.

До міської аристократії належали князі, бояри, вище духовенство, купці. Руська Правда з повагою називала «градинів», «купчин» та лихварів. Купці, які займалися зовнішньою торгівлею, іменувалися «гостями».

Руська Правда надавала пільги купцям, які укладали угоди, на випадок їхньої неспроможності, банкрутства (статті 48, 49, 54 П. П.).

Міські низи (ремісники, дрібні торговці, рядове духовенство) становили найчисленнішу категорію міського населення. Основна маса громадян була вільною. Частина ремісників залежала від своїх хазяїв — бояр, купців тощо. Вільні ремісники (ковалі, гончарі, ювеліри, зброярі, чоботарі та ін.) і дрібні торговці у містах оподатковувалися і платили натурою або ж відробляли, беручи участь у будівництві та ремонті міських укріплень, нагляді за їхнім станом. Руська Правда визначала плату (хлібом, пшоном, солодом, грішми) представникам державної влади, які відали будівництвом міст і мостів, із коштів городян (ст. 43 К.П; ст. 96, 97 П. П.). На кошти тих самих городян будувалися церкви, утримувалася церковна парафія.

Вільне ремісничє населення не було однорідним за своїм складом. Із загальної маси ремісників виділялися заможні майстри, які мали підмайстрів та учнів.

Соціально-економічна та правова нерівність призводила до загострення класових суперечностей і розвитку класової боротьби.

3. Державний лад Київської Русі

Давньоруська держава формувалася як ранньофеодальна монархія. Це була відносно єдина, побудована на принципі сюзеренітету-васалітету держава. Її очолював великий київський князь, якому були підпорядковані місцеві правителі — його васали. Сформувалася й система посадництва. Діяльність великого князя спрямовувалася нарадою з верхівки феодалів. Пізніше для розв'язання найважливіших питань скликалися феодальні з'їзди.

Великий київський князь. Функції перших великих князів були порівняно нескладними і полягали передусім в організації дружини та військових ополчень, командуванні ними. Князі піклу-

Удільним князям підпорядковувалися органи управління, а також військо.

Характерною рисою взаємовідносин центральної влади Великого князівства Литовського та удільних князівств було прагнення великого князя до цілковитого підкорення цих князівств Великому князівству Литовському. Це виявилось, зокрема, у здійсненні політики, спрямованої на піддрив давньоруської князівської династії, позбавлення місцевих князів наділів та заміни їх намісниками великого князя. Складався також слухняний великокнязівський владі військовослужилий стан — місцеве дворянство.

14 серпня 1385 р. в Крево була підписана Кревська унія — угода про династичний союз між Великим князівством Литовським та Польщею. Великий князь Литовський Ягайло вступив у шлюб з польською королевою Ядвігою і став польським королем, а його князівство увійшло до складу Польщі. До цього Велике князівство Литовське спонукала необхідність боротьби проти агресії німецьких хрестоносців. На ті часи Кревська унія відповідала інтересам польських та литовських феодалів. Прагнучи зберегти і посилити панування на білоруських та українських землях, литовські феодали шукали підтримки у польських феодалів та польського короля. Внаслідок підписання Кревської унії та реалізації її умов погіршилося становище південно-руських земель. У 90-х роках XIV ст. удільні князівства українських земель були значно ослаблені, що стало однією з передумов здійснення загарбницької політики польських феодалів щодо населення цих земель.

Право. Активну роль у розвитку і зміцненні підвалин феодалізму, в захисті інтересів великих землевласників й усього панівного класу феодалів продовжувало відігравати феодальне право. В 30-ті роки XII — першій половині XIII ст. у князівствах та землях Русі діяла система права, яка в загальних рисах сформувалася ще в ранньофеодальний період і зафіксована в нормах Руської Правди. Водночас унаслідок змін у суспільно-економічних відносинах відбувається перегляд деяких правових норм. З'являються нові редакції Руської Правди. Однак це було не нове законодавство, а лише часткова кодифікація чинного, творчість переписувачів, які «підправляли» текст закону, прийнятого ще в часи розквіту Давньоруської держави.

У період феодальної роздробленості регулятивна роль права посилилася за рахунок збільшення кола конкретних об'єктів феодального господарства, які захищалися правом, розширення складу різних за своїм правовим становищем соціальних груп, передусім

іноземців, однак ці загони були ненадійні.

У період вторгнення іноземців до складу війська поряд з професійною дружиною входило народне ополчення. Піклуючись про посилення боєздатності збройних сил і прагнучи послабити власну залежність від великих феодалів, Данило Галицький у середині 40-х років XIII ст. сформував регулярну піхоту («піщці») і переозброїв кінноту. До складу регулярної піхоти, а можливо, і кінноти Галицько-волинського князівства входили умовні володарі (держателі) земельних наділів, служили малі та середні бояри, а також залежні селяни, які «сиділи» на цих ділянках — феодах. До складу «піщців» могли входити і жителі міста. Командував військом найчастіше сам князь, а також воєвода, який призначався князем і був йому підпорядкований. Під час бойових дій князь міг скликати військову раду.

У судовій системі Галицько-волинської землі суд не був відокремлений від князівської адміністрації. Існував і церковний суд. Сфера юрисдикції цього суду визначалася передусім церковними статутами князів Володимира та Ярослава і була значною. До відання церковного суду належали питання, пов'язані з майновими та шлюбно-сімейними відносинами.

Галицько-волинська держава мала велике значення для західних земель і для всієї України. Ця держава досягла значного політичного розвитку і за рівнем економіки та культури належала до передових країн Європи.

Що стосується соціально-політичного ладу Південно-Західних земель, який склався відразу після приєднання їх до складу Великого князівства Литовського, то жодних докорінних змін у ньому не відбулося. Князі цих земель перетворилися в удільних князів, залежних від великого князя литовського, і перебували з ним у відносинах сюзеренітету-васалітету. Над удільними князівствами височіли органи влади Великого князівства Литовського, які за своєю структурою мало чим відрізнялися від відповідних органів Давньоруської держави. Велике князівство Литовське значною мірою успадкувало політичний устрій Давньоруської держави з урахуванням змін, викликаних розвитком економіки та класово-соціальної структури суспільства. У цей період, перебуваючи в становищі удільних, південно-руські князівства користувалися відомою автономією. Влада на їхній території зосереджувалася в руках удільних князів. Для розв'язання важливих питань внутрішнього життя удільного князівства збиралася рада, до складу якої входили впливові місцеві феодали, представники місцевого боярства та церкви.

валися про забезпечення кордонів держави, очолювали воєнні походи з метою підкорення нових племен, збирання з них данини. Водночас київські князі прагнули підтримувати нормальні зовнішньополітичні стосунки з войовничими кочівниками, Візантійською імперією, країнами Близького Сходу. Це зумовлювалося насамперед інтересами збуту товарів, зовнішньої торгівлі.

Київський князь судив переважно своїх васалів, дружинників, своє найближче оточення. Князівська юрисдикція у цей час тільки починала поширюватися на основну масу населення. Князь здійснював судову діяльність на основі норм звичаєвого права. Про широке князівське законодавство у цей період навряд чи можна говорити.

Великі київські князі спочатку відали головним чином київською землею, тобто територією полян. Іншими територіями племен управляли князі племен або князі-намісники.

Наприкінці IX — у першій половині X ст. князівства племен східних слов'ян зберігали певну автономію. Центральна влада тоді ще не спроможна була обмежити прерогативи місцевої знаті, що феодалізувалася. У містах, що були, як правило, центрами племінних князівств, «сиділи» місцеві «величії» — князі, які перебували у васальній залежності від Києва. Вони сплачували київському урядові данину і залучалися як союзники для участі у зовнішньополітичних акціях Русі. Київська держава являла собою тоді своєрідну асоціацію «світлих» і «великих» князів, які були «під рукою» великого князя київського.

Завойовуючи і приєднуючи до Києва нові землі, великі князі залишали у центрах племен свої збройні загони. У головному місті племені й особливо важливих центрах розташовувався великий загін — тисяча дружинників, що поділялася на сотні (тисяцький був начальником загону, а соцькі — командирами невеликих дружин); у містах менших за значенням стояли дружини, якими командували соцькі й десяцькі. Вони «рубали» на приєднаних територіях нові міста, які ставали опорними пунктами, що зміцнювали їхню владу на місцях. Нові міста ставали також і економічними центрами.

Літописець повідомляє, що князь Олег повсюди в землях «посади мужи свої». Роздавання міст київським «мужам» в управлінні простежується в джерелах з другої половини IX ст., у тому числі в «Повісті временних літ». Посадництво відповідало потребам об'єднаної політики київського уряду, сприяло інтеграції місцевої і служилої знаті, яка феодалізувалася. Поступово тисяцькі, соцькі й десяцькі наділялися адміністративними функціями (підтримання та

наведення порядку у місті, придушення опору місцевого населення, допомога збирачам данини), торговельно-поліцейськими функціями, а з розвитком великокнязівської юрисдикції — судово-адміністративними. Так сформувалася найдавніша десяткова система управління, яку великі князі застосовували і в київській землі.

З кінця X ст. відбулися зміни в організації влади великого князя. Дедалі чіткіше виявлявся її феодальний характер: князь був військовим вождем, організатором і командувачем збройних сил. Але обсяг його військовоорганізаторської діяльності у зв'язку з ускладненням структури війська Київської держави значно зростає: управління великокнязівською дружиною, військами васалів, народним ополченням потребує значних зусиль. Складнішими стають функції князя щодо захисту зовнішніх кордонів. Великі київські князі, починаючи з Володимира, багато уваги приділяли будівництву укріплень, організації сторожової служби, встановленню зовнішніх зв'язків. Військово-дипломатична діяльність великого князя мала на меті насамперед досягнення зовнішньої безпеки держави. Великий князь також організовував будівництво шляхів, мостів, охорону торговельних шляхів.

Великі князі не тільки «рядили» (управляли), а й багато уваги приділяли розгляду судових справ. Придушення опору пригноблених, який зростав, і передусім опору феодально залежних селян, завжди було в центрі уваги князя. Так, у 1068 р. київський князь Ізяслав жорстоко придушив народне повстання, спровоковане антипатріотичною діяльністю князя та його дружини. У 1113 р. знову повстало київське населення. Народний гнів був спрямований на купців, які втридорога продавали хліб і сіль, а також на лихварів, які вимагали зі своїх боржників непомірні відсотки. До повстання городян приєдналися закупи з селянської околиці. Для його придушення бояри та єпископи викликали в Київ князя Володимира Мономаха з сильною дружиною, який і придушив повстання.

У XI—XII ст. особливо важливою стає законодавча функція великих князів.

Чіткіше, ніж раніше, виявляється релігійна функція великого князя (особливо після запровадження християнства). Він усіляко сприяв поширенню християнства у давньоруському суспільстві, уточнюючи правове становище церкви, визначаючи джерела матеріального забезпечення духовенства. Управляти київським князям допомагали призначені ними посадники, волостелі, тіуни та інші численні представники адміністрації. Посадники призначалися у

керував князівською канцелярією.

Стольник, певно, спостерігав за своєчасним надходженням доходів із князівських земельних володінь. У літописі є також відомості про збройника, котрий відав справами озброєння князівського війська; про отроків, які супроводжували та охороняли князя в походах; дитячих, котрі, окрім охорони князя в мирний та воєнний час, виконували допоміжні функції під час проведення князем суду. Дитячі також забезпечували виконання судових рішень і втілення в життя різноманітних державних актів.

У Галицько-волинській землі існувала досить розгалужена система місцевого управління. Містами управляли тисяцькі та посадники, яких призначав князь. У їхній особі була з'єднана адміністративна, військова та судова влади. Вони також володіли правами збирання з населення данини та різного мита — важливої частини князівських доходів. Округами-воєводствами керували воєводи, які мали не тільки військово-адміністративні, а й судові повноваження. Територія Галицько-волинської землі ділилася і на волості, якими управляли призначені князем волостелі. Останні в межах своєї компетенції наділялися адміністративними, військовими та судовими повноваженнями.

Тисяцькі, посадники, воєводи, волостелі мали у своєму розпорядженні допоміжний адміністративний персонал, на який вони спиралися під час виконання обов'язків з управління підвладною їм територією. Місцеве управління будувалося на системі «кормління». Для ведення судових розглядів у незначних справах, виконання деяких поліцейських функцій у межах сільської общини обиралися старости. Вони підкорялися місцевій князівській адміністрації, найвищі посади в якій обіймали здебільшого бояри.

Така система центрального та місцевого управління в Галицько-Волинській землі мала прислужувати інтересам класу феодалів-землевласників, забезпечувати їм умови експлуатації залежного від них населення і придушувати його опір.

Важливою ланкою в державній структурі Галицько-Волинської землі було військо. З одного боку, воно використовувалося для відбиття зовнішньої агресії, яка йшла від сусідніх держав, а з іншого — являло собою ефективне знаряддя в руках феодалів для придушення опору експлуатованих мас. Остання функція князівської влади здійснювалася за допомогою князівської дружини і боярських загонів. На заклик князя бояри мусили з'явитися на чолі своїх загонів до місця зборів. Князі шукали й інші шляхи організації свого війська, використовуючи наймані загани

місцевого боярства».

Зростаючий авторитет боярської ради пояснюється силою об'єданого боярства. Як постійний державний інститут боярська рада діяла в Галицько-волинській землі вже в першій половині XIV ст. До її складу входили знатні та великі бояри-землевласники, галицький єпископ, суддя князівського двору, деякі воєводи та намісники. Боярська рада скликала з ініціативи самого боярства, але інколи і за бажанням князя. Однак князь не мав права скликати боярську раду за своєю ініціативою без урахування думки бояр. Очоловалася рада найвпливовішими боярами, які намагалися обмежити діяльність князя. У період князювання Юрія II боярська олігархія настільки посилилася, що найважливіші документи підписувалися великим князем тільки спільно з боярами, формально не будучи вищим органом влади в Галицько-волинській землі, боярська рада, однак, відіграла велику роль у політичному житті цієї землі. Позиція боярської ради посилювалася ще й тим, що до її складу входили передусім бояри, які обіймали важливі посади в системі управління Галицько-волинською землею.

У Галицько-волинській землі, як і в інших великих князівствах Русі того часу, набула поширення складна двірсько-вотчинна система управління. Тут мав місце більш прискорений, порівняно з іншими руськими князівствами, процес переростання двірсько-вотчинних посад у двірські чини. Особи, які обіймали посади двірсько-вотчинних слуг у князівському домені, водночас здійснювали різні функції управління в межах усього князівства. З числа осіб, які посідали певне місце в центральному апараті управління Галицько-волинської землі, літопис зберіг відомості про двірського (дворецького), печатника (канцлера), стольника та інші двірські чини.

Двірський був центральною фігурою серед чинів двірсько-вотчинної системи управління. Він відав князівським палацом і очолював апарат управління усім господарством князівського домену. Від імені князя двірський нерідко здійснював також судочинство, будучи «суддею князівського двору». Двірський забезпечував охорону князя в період воєнних дій, в його обов'язки входило також супроводження князя під час виїздів за межі князівства.

Печатник був охоронцем князівської печатки, складав тексти грамот або керував роботою щодо їх складання, засвідчував князівські документи. Він зберігав грамоти та інші державні документи, розсилав їх на місця. Печатник мав у своєму підпорядкуванні писарів, перекладачів та ін. Деякі дослідники вважають, що печатник

важливі центри Давньоруської держави. За літописом князь Володимир Святославич «избра мужи добры, смисленны и храбры и ряздал им грады».

У 1096 р. Олег Святославич підкорив собі Муромську і Ростовську землі, «посажа посадники своя по городам и дани поча брати».

Посадники на відміну від тисяцьких і соцьких, які були передусім командирами дружин, а вже потім виконували адміністративні функції, виступали повноправними представниками великокнязівської влади на місцях. Вони судили, збирали данину й різні мита. Засновувалися і спеціальні пункти збирання данини — погости. Посадники водночас керували військовими силами міста, в їхньому віданні була й прилегла сільська територія. Як правило, великі князі призначали посадниками бояр та інших «добрих мужів».

Посадники й волостелі (управителі сільськими волостями) мали найближчих помічників — тіунів, а також помічників зі спеціальних справ — мечників, мостників, вирників тощо. Усі ці особи утримувалися за рахунок податків і поборів з населення. Така система управління називалася «кормлінням». Про «корм» представникам князівського апарату свідчить Руська Правда (ст. 42 К. П.; статті 9, 10, 74 П. П.).

Великий князь ухвалював найважливіші рішення, якщо на це була згода його оточення — великих феодалів (бояр), «княжих мужів», які утворювали феодальну раду при князеві. До її складу входили також представники духовної знаті, інколи — представники верхівки міст («старцы», «старцы городские»), у воєнний час — керівники союзників. Рада при князеві була важливим органом Давньоруської держави. Члени княжої ради називалися «думцями».

Князівська рада у Київській Русі не мала чіткої організаційної структури. Однак її діяльність була досить стабільною. Рада обговорювала переважно питання війни і миру, порядок зайняття столів, питання законодавства. Це не означає, що великий князь не мав права ухвалювати самостійно без ради те чи інше рішення, однак він був заінтересований у тому, щоб рішення, які він вважав найважливішими, підтримувалися впливовими особами держави. Тому князь досить часто звертався до ради.

Місцеві князі. У Київській Русі на місцях спочатку владарювали князівські династії племен. Місцеві князі до середини X ст. часто іменувалися також великими. Однак вони, визнаючи силу київського князя, були у нього «в послушании» («сущие под рукою»), виставляли на його поклик війська, передавали йому частину дани-

ни, яку збирали з підвладної території. На місцях інколи вони розташовували і військові сили київського князя. За свою «службу» місцеві князі користувалися заступництвом київського князя, залишали собі частину данини, яку збирали. Це можна розглядати як васалітет, що виник на основі данини. У разі порушення вірності київському князеві васал втрачав свої володіння, проте здійснити це можна було тільки шляхом війни проти непокірного.

Коли Давньоруська держава об'єднала всі східнослов'янські землі, перед нею постало завдання політичної консолідації. В її досягненні значну роль відіграли політичні акції. Зміст їх полягав у тому, що землі й князівства, де владарювали залежні від київських князів династії, передавалися синам київського князя. Початок практиці «садити» своїх синів у великих містах — центрах давньоруських земель (князівств), що формуються, поклав київський князь Святослав Ігорович. У 970 р. Святослав «сажає» свого сина Олега в «деревех». Володимир «посадив» своїх синів у Новгороді, Полоцьку, Турові, Муромі, Пскові, Смоленську, Іскоростені, Володимирі, Тмутаракані. У деяких менш важливих містах правила посадники, намісники й тисяцькі князя Володимира з найближчого його оточення.

Реформа великого князя Володимира ліквідувала владу місцевих князів племен, пов'язаних походженням та інтересами зі своїми землями і далеких від інтересів Києва. Вона скасувала автономію земель. Унаслідок реформи усі вищі ступені феодальної ієрархії опинилися в руках одного князівського роду, представники якого у зв'язку з розвитком феодалізму стали власниками землі й перетворилися у великих феодалів-землевласників. Вони перебували тепер зі своїм сюзереном — великим князем — у класичних відносинах васалітету-сюзеренітету. Ці відносини регламентувалися договорами, так званими хрестоцілувальними грамотами. У грамотах насамперед передбачалося, що сюзерен наділяє свого васала землею. Крім того, жалування земель супроводжувалося наданням імунітетних прав. За це васал зобов'язаний був передусім нести службу великому київському князеві.

Сюзеренітет у Київській Русі позначався терміном «старійшинство» і мав велике значення в системі феодальної ієрархії. Старійшинство не тотожне поняттю «єдиновладдя», навпаки, протистойть йому, бо пов'язане з уявленням про першого серед рівних і аж ніяк не про єдиного носія влади. Старійшинство політичне було пов'язане зі старійшинством генеалогічним. Місцеві князі-брати як нащадки великого князя користувалися рівними

Галицько-волинській землі властиве було і спільне правління двох великих князів. Так, у період після 1245 р. формою правління на цій величезній території став своєрідний керівний дуумвірат Данила, котрий безпосередньо «тримав» Галичину, а також Дорогочинську, Белзьку та Холмську землі на Волині, та Василька, який мав «під своєю рукою» Володимир з більшою частиною Волині. Наприкінці XIII ст. з'явилася потенційна можливість установити дуумвірат в особі Лева (Галицького) та Володимира (Волинського), але внаслідок міжусобиць між ними він не був реалізований. Однак сини князя Юрія Андрій та Лев виступали як співправителі у зовнішньополітичних питаннях. У спільній грамоті 1316 р. вони називають себе «князями всієї Русі, Галичини та Володимирі!».

Для підтримки авторитету князів використовувалися ними титули «руських королів», «принцепсів», «князів Руської землі». Поширювалися такі атрибути влади, як корона, герб, знамено, печатка. Так, сподіваючись створити за допомогою папи римського антиординську коаліцію в європейському масштабі, князь Данило Романович погодився в 1253 р. прийняти запропоновану йому Іннокентієм IV королівську корону. Про можливу наявність королівського титулу у князя Юрія свідчить його зображення на печатці з короною на голові і скіпетром у руці, супроводжене написом: «Король Русі та князь Володимири».

Однак зосередити всю державну владу у своїх руках великим князям Галицько-волинської землі так і не вдалося. Цьому перешкоджало згуртоване й сильне боярство, особливо галицьке. Князь був змушений допустити його до управління Галицько-Волинською землею. Хоча князь у Галицько-волинській землі в окремі періоди вважався «самодержцем», тобто необмеженим правителем, фактично він залежав від боярства, яке всіма силами прагнуло обмежити його владу, використовуючи князя водночас як знаряддя для охорони власних інтересів. Бояри, які були великими землевласниками, підтримували князівську владу настільки, наскільки вона була виразником інтересів феодалів у боротьбі з пригнобленим населенням, захищала їхні земельні володіння. В окремі періоди Галицько-волинської Русі значення князівської влади настільки припинувалося, що князі практично не могли розпочати жодної значної політичної акції без відома і підтримки бояр. Це дає підставу вважати цілком переконливим судження про те, що в Галицько-Волинській Русі «існувала така форма правління, як феодальна монархія з сильними олігархічними тенденціями

князівствах Русі, в тому числі у південно-руських землях, ординські хани мали при цьому певні цілі. Вони прагнули поставити собі на службу державно-правові порядки, які склалися на Русі протягом ряду століть, видаючи ярлики на займання столів тим князям, які здавалися їм надійними. Ненадійні ж, з погляду ординських правителів, князі ліквідувалися. Для ординських ханів була традиційною політика на Русі, яка полягала в тому, щоб приборкати одного князя з допомогою іншого, сіяти між ними чвари, доводити сили князів до рівноваги і не давати змоги жодному з них зміцнитися. Робилося це з метою закріплення політичної та економічної влади Орди над руськими землями. Крім цього, Орда привласнила собі право збирати данину (наприкінці XIII ст. збирання данини доручалося руським князям), а також затверджувати князів у руських землях. Однак вона неспроможна була домогтися глибших змін у внутрішньому устрої земель Русі.

7. Державний устрій і право Галицько-Волинської держави

Із великих князівств, які в цей час існували на території України, вирізнялося Галицько-Волинське, створене в 1199 р. Романом Мстиславичем. Проіснувало воно до 1340 р. Державний лад Галицько-волинської землі хоча і відзначався своєрідністю, зумовленою особливостями її соціально-економічного й політичного розвитку, все ж у головному був подібний до державного ладу інших князівств і земель Південно-Західної Русі. Галицько-волинська земля, навіть перебуваючи в залежності від Золотої Орди, значною мірою зберігала риси державного та правового устрою, притаманні Давньоруській державі. Главою тут був великий князь. Йому належала верховна влада: він міг приймати законодавчі акти, здійснювати поточне управління як у своєму домені, так і в межах усього князівства.

Князі Галицько-волинської землі мали судові повноваження. Вони також очолювали військову організацію князівств. Князю належало право збирання податків, карбування монет і розпорядження скарбницею, визначення розміру і порядку стягнення митних зборів. Прерогативою великокнязівської влади було керівництво зовнішньополітичними відносинами з іншими державами.

Великі князі прагнули мати свій вплив і на церковну організацію, використовувати її у своїх інтересах. За згодою великого князя призначалися єпископи, і тільки після цього вони освячувалися в сан київським митрополитом. Це, безумовно, також возвеличувало владу князя.

правами на спадщину. Ця обставина підтримувала у них ідею єдності і спільної відповідальності за долю Батьківщини у боротьбі із зовнішніми ворогами. Проте генеалогічний критерій у визначенні старійшинства дедалі більше відходив на другий план, поступаючись місцем суто політичним міркуванням, що визначалися реальними міжкнязівськими стосунками.

Старійшим ставав не той, хто досягав цього становища за віком, а той, кого таким «нарікли», тобто офіційно називали інші князі. Актами подібного визнання, очевидно, були договори про васалітет-сюзеренітет. Договори були двосторонніми: вони укладалися від особи як сюзерена, так і васала. Проте старійшинства досягали не тільки внаслідок добровільного визнання, його завойовували і під час міжусобиць, які у XI—XII ст. стали звичайним явищем і підживляли могутність Київської Русі.

Економічна й політична влада окремих феодальних князівств настільки посилювалася, що втримувати їх у покорі київському князеві ставало неможливо. Князівські володіння перетворювалися у своєрідні держави у державі. Цьому певною мірою сприяв розвиток великих феодальних землеволодінь, між якими існували слабкі економічні зв'язки, а також формування феодального імунітету внаслідок наділення великих феодалів, передусім місцевих князів, жалуваними та іншими грамотами. Місцеві князі зміцнювали власний апарат, який давав їм можливість тримати у покорі підвладне населення, придушувати опір експлуатованих мас. Місцеві князі очолювали адміністрацію і військо, до них поступово повністю перейшло право судити, яке вони здійснювали у князівському дворі або передоручали своїм тіунам.

З розвитком феодалізму десяткова система управління (з тисяцькими, соцькими, десяцькими), що виросла з дружинної організації, змінюється двірсько-вотчинною системою управління. За цієї системи не існувало різниці між органами державного управління й управління особистими справами князя. Всі нитки управління сходилися у дворі князя (боярина). Кожен, хто входив до князівського двору (боярської вотчини) і відав тут будь-якою ділянкою господарства або був просто близьким прислужником князя, міг з дозволу хазяїна виконувати й державні функції. Двірсько-вотчинна система управління на відміну від десяткової, яка ще не знала поділу на центральні й місцеві органи, передбачала виокремлення місцевих органів управління. Вони були представлені місцевими князями, а також намісниками та волостелями, які призначалися великим князем. Формувалася система «кормління».

Процес виникнення двірсько-вотчинної системи управління непрямо відображений у Короткій Правді (статті 19—23). Статті ж Поширеної Правди (статті 3, 12) свідчать про подальший її розвиток. Вони передбачали високий штраф (подвійну віру), який треба було сплачувати за вбивство впливових представників двірсько-вотчинної системи управління. Тут же (статті 12 і 13 Пр. Пр.) вживається уніфікована назва різних князівських слуг, тобто застосовується загальний термін — «тіун» (з конкретними уточненнями).

Так, огнищанин став називатися тіуном огнищанним, старий конюх — тіуном конюшим, староста сільський і ратайний — тіуном сільським і ратайним. Усі названі, а також інші слуги виконували окремі різноманітні завдання державного характеру.

Для того щоб просунути по сходинках державної ієрархії, треба було зразково виконувати функції слуги при дворі феодала, бути особисто відданим йому. З ускладненням завдань державного управління роль таких осіб зростала, відбувалися розподіл, уточнення виконуваних ними функцій, устанавлювалася їхня відносна спеціалізація. Найповажнішими посадовими особами були: воєвода — начальник усіх збройних сил князівства; тіун конюший, який відав питаннями забезпечення князівського війська кіньми; дворецький — огнищанин, котрий управляв князівським двором і водночас виконував важливі державні доручення; стольник, в обов'язки якого входила організація постачання князівського двору продовольством, тощо. У підпорядкуванні цих осіб перебували численні управителі — тіуни, старости.

Апарат двірсько-вотчинного адміністративно-господарського управління був типовим феодальним апаратом, оскільки основу його становив специфічний феодальний принцип безпосередньої та невід'ємної належності політичної влади землевласнику. Двірсько-вотчинна система управління існувала на всіх рівнях феодальної земельної ієрархії — і у великокнязівському домені, і володіннях князів, і в боярських вотчинах. Обсяг влади місцевих феодалів при цьому зростав настільки, що не лише місцеві князі, а й навіть бояри у своїх вотчинах одержували широке право суду щодо залежного від вотчинника населення.

Феодальні з'їзди. Послаблення влади великого київського князя і посилення влади великих феодалів-землевласників зумовили скликання з'їздів — снемів — вищих органів феодальної влади!. На феодальні з'їзди, що скликалися великим князем, збиралися місцеві князі, їхні союзники («брати»), васали («сини») і бояри, інколи — церковна знать. На з'їздах розглядали питання нового законодавства,

Ординське іго та поглиблення внутрішніх антагоністичних феодальних суперечностей призводили до посилення і подальшого загострення класової боротьби, вогнищами якої були здебільшого міста. Часто, набираючи форми визвольних виступів, передусім антиординських, ця боротьба за своєю сутністю мала врешті-решт антифеодальну спрямованість.

Державний лад. Завоювання земель Русі ордами Батия і встановлення іго іноземних загарбників не могло не впливати на державний лад цих земель. Ординські правителі зберегли в князівствах місцеву адміністрацію, військо. Проте тепер князі повинні були визнавати хана Золотої Орди своїм вищим сюзереном, вважати за «отця» (батька) і приймати з боку хана звернення до себе «діти наше». Князі зобов'язувалися на вимогу хана постачати йому військові сили.

Одним із наслідків устанавлення золотоординського іго була зміна порядку приходу до влади. Князь, який претендував на займання значного князівського столу, мусив підтвердити це право отриманням від хана Золотої Орди або його представника особливого символу, так званого ярлика (грамоти), який потрібно було викупити та вислужити. З 1242 р. князі почали їздити за цим ярликом у ставку Орди — Сарай. Отримання його пов'язувалося з великими труднощами, які штучно посилювались ординськими правителями, котрі вимагали величезних подарунків. Князі, які прибували у ставку Орди, змушені були дотримуватися принизливого етикету та язичницького ритуалу, бо відмова від цього призводила до неминучої смерті. Наприклад, відмова виконати язичницький обряд стала приводом для вбивства князя Чернігівщини, претендента на київський стіл Михайла Всеволодовича.

На підвладній же їм території князі зберігали усі свої повноваження. Вони відносно самостійно правили своєю землею. Водночас князі перебували під постійним наглядом представників золотоординських ханів на землях Русі — баскаків. Система баскацтва була введена в Північно-Східній та Південно-Західній Русі у 1257 р.

З першої половини XIV ст. золотоординські хани припинили посилати на Русь баскаків. До цього їх змусили виступи народних мас Русі наприкінці XIII — у першій чверті XIV ст. Ліквідація баскацтва, а також ординського відкупу-данини створювала необхідні умови для відновлення, а згодом і піднесення господарського життя на землях Русі, активізації процесу їх політичного єднання.

Залишаючи практично недоторканною державну систему в

Основним експлуатованим класом було селянство, окремі верстви якого перебували на різних ступенях феодальної залежності. Із збільшенням феодального землеволодіння світських та духовних феодалів було тісно пов'язане селянське обезземелювання, зростання заборгованості феодалам і загалом посилення закабалення широких мас селянського населення. З'явилися нові категорії залежного селянства: кріпаки (закабалені селяни), неповноправні члени общини, наймити, підсусідки, які змушені були через відсутність засобів виробництва виконувати різні повинності на користь багатих сусідів, халупники, котрі не мали навіть своїх господарських будівель і тулилися по дворищах тих самих багатих сусідів, дільники, яким залишалася лише частка виробленого ними продукту, полоненики та данники, чия правове становище зрозуміле вже з самих їхніх назв. Повноправні члени общини, які прийшли з інших місць, називалися «сябрами», «товаришами», «поплічниками», «потужниками» та ін. Наступ феодалів-землевласників на селянські общини продовжувався. Це призводило до подальшого руйнування їхньої давньої економічної основи і появи усе нових категорій залежного селянства.

Перебуваючи у тій чи іншій феодальній залежності, селяни зазнавали подвійного гніту: місцевих феодалів та феодалів Золотої Орди. Основним видом податків була грошова рента («подимщина»). Збиралася і данина натурою (медом, воском, хутрами, зерном, сіном, худобою, птицею та ін.). На плечі трудового народу лягло також 14 видів ординських «даней» та повинностей. Основними з них були: «вихід» або «царева дань»; податок безпосередньо для ординського хана; торгові збори («мит», «тамка»); візничі повинності («ям», «підводи»); утримання ханських послів («корм»); різні «дари» та «почесті» хану, його родичам і приближеним. Кожного року з руських земель виходило у вигляді данини багато срібла. Періодично збиралися великі «запити» на військові та інші потреби. Причому збирання данини з населення Русі ординські хани нерідко віддавали на відкуп так званим бесерменам, що означало для населення Русі додаткові побори, кабалу, призводило до ще більшого свавілля, а нерідко й до продажу людини, яка заборгувала, у рабство.

До експлуатованих верств населення входили й низи міста: підмайстри, учні майстрів, слуги, нерідко численні позацехові ремісники та усякий інший «чорний» і «дрібний» люд. Це була найчисленніша частина міського населення, становище якої постійно погіршувалося.

розподіляли лени, вирішували питання війни і миру з іноземними державами, планували заходи щодо охорони торговельних шляхів. Отже, з'їзд являв собою державний орган, який вирішував корінні питання, що стосувалися суспільної організації, державного ладу, зовнішньої і внутрішньої політики країни в умовах послаблення влади київського князя й посилення впливу місцевих феодалів. Так, снем 1072 р., який зібрався у Вишгороді, ухвалив Правду Ярославичів. Тут були присутні три князі Ярославичі — Ізяслав, Святослав, Всеволод, їхні дружинники, митрополит, єпископи, ігумени. Снем 1097 р. у Любечі, вирішуючи питання «устроения мира», визнав незалежність окремих князів («каждо да держит вотчину свою»). На снемі 1100 р. в Уветичах ішлося про розподіл ленів. Питання миру і війни з половцями вирішували на снемі на р. Золотче в 1101 р. і на Долобському снемі в 1103 р.

З'їзди не змогли призупинити посилення феодальної роздробленості, бо в основі її лежали соціально-економічні чинники. Політична влада, будучи за феодалізму атрибутом земельної власності, в міру зростання і зміцнення приватного землеволодіння переважно зосереджувалася в руках місцевих князів і бояр на шкоду владі великого князя, що, зрештою, й прискорило розпад Київської Русі.

Віче. У Давньоруській державі продовжували функціонувати народні збори — віче, які діяли ще до її утворення. Більшість сучасних дослідників у цьому питанні поділяють точку зору В. Т. Пашуто, який шляхом детального аналізу літописних відомостей про віче дійшов такого висновку: означаючи нараду взагалі, цей термін вживався стосовно різнорідних явищ. Як один з найархаїчніших інститутів народовладдя віче було «використано власниками землі й поставлено на службу державі у формі своєрідної феодальної демократії». Із племінних сходів давніх слов'ян віче перетворилося у збори городян, в яких брали участь вільні жителі міста — купці, ремісники та ін. Але вирішальна роль у них належала міській феодальній верхівці.

Віче відіграло певну роль у політичному житті. Рішення про вбивство князя Ігоря, який зловживав збиранням данини, древляни, наприклад, прийняли на вічі («сдумавше со князем своим Малом»). Коли у 997 р. Белгород оточили печеніги, городяни «створиша вече». 970 р. новгородське віче запросило до Новгорода князя Володимира Святославича. Перша згадка у літописі про віче у Києві належить до 1068 р., а остання — 1202 р.

Однією з важливих функцій віча було комплектування народних ополчень і вибори ватажків. Віче скликалося під час облоги

міста, перед початком воєнних походів, інколи на знак протесту проти політики князя.

Виконавчим органом віча була рада. У зв'язку з тим, що віче збиралося рідко, рада його заміняла. Правила в ній міська знать.

У XIII ст. діяльність віча припиняється. Виняток становили лише віча у деяких містах (Новгород, Псков).

Вервь. Органом місцевого селянського самоврядування була вервь — сільська територіальна община. Вона була колективним власником неподільних земель, здійснювала реалізацію норм звичаєвого права, організацію захисту своїх членів та їхньої власності у конфліктах з державним апаратом, феодалами й сусідніми общинами. Члени верві, пов'язані поміж собою системою кругової поруки, мали перед князівською адміністрацією фінансові, поліцейські та інші зобов'язання. Територія верві була досить великою. Вона охоплювала кілька населених пунктів, розташованих недалеко один від одного.

Збройні сили склалися з трьох основних частин: велико-князівської дружини, дружин місцевих князів та інших феодалів; народного ополчення; найманих загонів.

Дружина була ядром війська. У перший період існування Київської Русі дружинний лад характеризувався тим, що дружинники постійно перебували поруч із князем, жили при його дворі, поділяли його інтереси, в усьому допомагали йому. Князі постачали дружину всім необхідним: їжею, одягом, зброєю. Вони вважали дружинників своїми радниками. Літопис розповідає, що Володимир Святославич, «любя дружину», з нею постійно думав «о строе зе-мелнем и о уставе земелнем».

Основний контингент дружини — родова знать, але усякий, кого і князь вважав цінним у ратній справі й пораді, міг бути включеним до складу дружини. З рядів старшої дружини виходили найважливіші представники князівської адміністрації — посадники, тисяцькі та ін.

Молодші дружинники («отроки», «пасинки», «дитячі») постійно перебували при дворі князя, зближуючись зі слугами. З молодшої дружини виходили охоронці князя, а також призначалися нижчі посадові особи.

Представники верхівки старшої дружини з часом стали називатися боярами. Так, у договорі Олега з Візантією 911 р. зазначається, що він укладений від імені «бояр його світлих». Боярами іменували у першу чергу членів старшої дружини, які мали не тільки велику суспільну вагу, а й певну самостійність. З поглибленням

салітету, і клас феодально залежного селянства, яке ще більше закабалювалося.

В умовах золотоординського іґа частина феодалів в особі деяких місцевих князів та великих бояр, керуючись прагненням зберегти феодальні повинності, експлуатацію залежного населення і своє привілейоване політичне, а також правове становище, знайшла спільну мову з ординськими феодалами і стала здійснювати проординську політику, співробітничала з ханами Золотої Орди.

Звичайно, далеко не всі представники класу феодалів переходили на службу до ординців. Серед них були і патріоти. Але й при цьому головною та послідовною силою в боротьбі з золотоординськими феодалами виступали широкі народні маси усіх земель Русі. Так, у Куликовській битві (1380 р.), яка мала величезне історичне значення, у складі об'єднаних військ Русі воювали народні ополчення з руських, українських та білоруських князівств.

Значним феодалом у цей період залишалася церква. Частина ієрархічної верхівки православного духовенства перейшла на службу до золотоординців, закликаючи народні маси до покірності. Така поведінка деяких церковників Давньої Русі пояснюється виключно корисливими міркуваннями. Золотоординські хани надавали їм усілякі привілеї. Але й серед церковних ієрархів були такі полум'яні борці за свободу Русі, як Сергій Радонежський, та інші організатори боротьби з Ордою. Церква і в цей період збільшувала свої земельні володіння, передусім за рахунок князівських пожалувань. Так, на початку XIV ст. князь галицький Лев Данилович пожалував церкві Святого Спаса село Страшевичі, а перемишльському єпископству — село Рушевичі. У 1322 р. князь Любарт Гедиминович подарував кілька сіл Соборній церкві Іоана Богослова в Луцьку.

Установлення тяжкого іноземного іґа призвело до посилення феодального гноблення. Сплачуючи золотоординським ханам данину, феодали Русі немилосердно експлуатували залежне селянство.

Кількість експлуаторів в Південно-Західних землях поповнювала верхівка міського населення — лихварі, великі та середні купці, власники ремісничих майстерень.

Експлуатація трудящих у Південно-Західній Русі посилювалася внаслідок участі в ній колоністів — вихідців з інших країн, які інтенсивно заселяли руські міста. Отримуючи великі привілеї порівняно з місцевими мешканцями, колоністи захоплювали головні галузі торгівлі та ремісництва, ставали орендарями, наглядачами над землями феодалів, виноторговцями.

явище. Реакційна сутність ординських завойовницьких походів і тяжкого іноземного іґа розкрита в численних історико-правових працях. Переконливо доведено повну необґрунтованість тверджень окремих представників закордонної історіографії про нібито позитивний вплив держави відсталих кочівників на економічний, політичний та культурний розвиток Давньої Русі. Наслідки навали орд Батия на Русь були негативними, регресивними.

Золотоординське іґо безперестану руйнувало продуктивні сили Русі. Спустошення захоплених територій давньоруських земель відсталими в соціально-економічному відношенні кочівниками і систематичне виснажливе пограбування народу золотоординськими правителями тяжко позначилися на сільському господарстві, ремісництві, торгівлі, затримали подальшу еволюцію товарно-грошових відносин і в цілому на тривалий час законсервували феодальний натуральний спосіб ведення господарства. Цьому сприяло також руйнування міст — носіїв економічного прогресу. Особливо страждала економіка українських земель Русі, зокрема Київщини і Переяславщини, розташованих безпосередньо біля ординських кочовищ. Постійна небезпека загибелі, захоплення людей у неволю примушували давньоруське населення тікати у важкодоступні для ординців райони. Однак незважаючи на те, що економіка Русі була підірвана завойовниками і, починаючи з другої половини XIII ст., опинилася в глибокій кризі, золотоординцям не вдалося повністю зупинити процес розвитку феодальних відносин на українських землях.

Надзвичайно негативним було іноземне іґо і в політичному відношенні. Воно затримувало політичне об'єднання окремих земель Русі, сприяло їх роздробленості. Тяжкий стан південноруських земель, які були позбавлені політичної єдності і перебували під виснажливим золотоординським іґом, використали у своїх інтересах сусідні держави — Польща, Угорщина, Молдавське князівство. Внаслідок тривалої боротьби їм вдалося подолати впертий опір місцевого населення і до кінця XIV ст. захопити українські землі. Здобиччю Польщі стали Галичина та Західна Волинь, Закарпаттям заволоділа Угорщина, Буковиною — Молдавське князівство. Східна Волинь, Поділля, Київщина та Чернігово-Сіверщина були включені до складу Великого князівства Литовського.

Суспільний лад. І після ординського завоювання основними антагоністичними класами на Русі залишилися клас феодалів-землевласників, пов'язаних між собою поземельними економічними (а відповідно й політико-юридичними) відносинами сюзеренітету-ва-

феодальних відносин вони осідали на землях, відривалися від князівського двору, перетворювалися у землевласників. Бояри створювали свої дружини.

Відносини між ними й князем з часом переростали у васальні. Отже, колишні дружинники князя, перетворюючись у феодалів-васалів, приводили на війну свої дружини, феодальні ополчення, що склалися з міського населення, слуг, холопів і залежних селян. З народних ополчень («воев») формувалася основна частина війська. Вони комплектувалися у період воєн із зовнішнім ворогом, у випадках загрози державі.

Для проведення воєнних операцій великі князі залучали за плату іноземні наймані загони, які склалися з варягів, представників фінських і тюркських племен. Літописи, розповідаючи про похід князя Олега в 907 р. на Візантію, повідомляють, що він узяв із собою «множество варяг, и словен, и чудь, и кривичи, и мерю, и древяны, и радимичи, и поляни, и север, и вятичи, и хорвати, и дулебы, и тиверцы».

Військо ділилося на тисячі, сотні, десятки. Пізніше його стали ділити на полки.

Церква. Представники панівного феодального класу, і передусім сам великий київський князь як глава держави, добре розуміли силу ідейного впливу релігії на людей і намагалися використовувати її в інтересах свого класу. З метою зміцнення держави князь Володимир Святославич запровадив християнство (близько 988 р.) як державну релігію, тому що язичеська релігія слов'ян, яка відбивала ідеологію первіснообщинного ладу, з виникненням класів і держави була неспроможна прийняти умови суспільного життя і виконувати свою основну функцію — освячувати і зміцнювати існуючий громадський порядок.

Запровадження християнства на Русі — показник того, як далеко зайшов тут процес феодалізації, адже християнство запроваджувалося в інтересах феодалів як духовна узда для експлуатованих. Водночас культурний розвиток Київської Русі, її благополуччя настійно свідчили про те, що Володимир був зобов'язаний якомога тісніше зблизитися із Заходом, з Європою. А найпершим ключем до цього була заміна старої релігії на нову, запровадження християнства.

Християнство не могло, звичайно, поширитися відразу. Давньоруський народ завзято чинив опір запровадженню нової релігії, яка несла йому посилення залежності від князів і бояр, збільшення феодальних повинностей. Офіційне запровадження нової релігії ви-

магало примусових заходів з боку держави. Спочатку християнство було прийняте в середовищі панівного класу, а вже потім поширилося в народі. Руська православна церква створила за XI—XIII ст. цілу низку повчань проти язичества, котрі свідчать про те, якими міцними й усталеними були язичеські переконання.

Уведення християнства на Русі сприяло виникненню в країні могутньої і розгалуженої церковної організації. Досить швидко давньоруська православна церква також стала великим феодалом. Під патронатом церкви опинилася значна кількість людей, що врешті-решт призвело до встановлення феодалної залежності. До них, крім служителів церкви, належали деякі категорії мирського населення — «задушні люди», тобто селяни маєтків, відданих церкві на спомин душі, персонал, який обслуговував церковні та монастирські богодільні, разом з людьми, котрі жили в них, і, нарешті, ізгої, що віддавалися церкві цілими селами. На користь церкви ще за князя Володимира Святославича була встановлена десятина — десята частина з доходів князя. Великі прибутки церковники одержували також з монастирських вотчин. Важливими були церковні права, що надавалися церкві князівською владою. Єпископам доручався нагляд за точністю торговельних мір і вагів — контроль, який став джерелом значних доходів церкви.

Запровадження в Київській Русі християнства як державної релігії було подією неоднозначною. Органічно поєднавшись з феодалнею державою, християнство, наприклад, позитивно вплинуло на розвиток зв'язків Русі з країнами середньовічної Європи, Візантією. Водночас воно сприяло розвитку культури, писемності. Боротьба за утвердження християнства супроводжувалася розпадом дохристиянської культури. Християнство позитивно вплинуло на мораль ранньофеодального суспільства Давньоруської держави. Церква активно й наполегливо домагалася пом'якшення стосунків між людьми, засуджувала звичаї родової помсти, рабство, сороміцькі слова, багатоженство.

Як носій ідеї єдиної держави і церкви на Русі, виразник патріотичних традицій, християнський клір об'єктивно створював ґрунт, на якому визрівала національна самосвідомість, що за середньовіччя перебувала завжди у єдності з релігійними поглядами.

4. Право Київської Русі

Джерела права. В умовах первіснообщинного ладу у східних слов'ян існували звичаї, що регулювали поведінку (людей). Згадку про такі звичаї до утворення Давньоруської держави можна знайти у літописах і повідомленнях зарубіжних авторів. Так, розповідаючи

боку князівської влади.

У цілому державний устрій князівств і земель Русі XII — першої половини XIII ст. характеризувався подальшим зміцненням політичного панування феодалів, а також розгалуженою системою васально-ієрархічних зв'язків між ними. Це відбилося на складі, структурі, формах і методах діяльності органів центрального і місцевого управління. Князі і бояри використовували адміністративні органи, а також військові дружини для придушення опору експлуатованих мас, охорони своєї власності, передусім земельної, а також інших своїх привілеїв та інтересів. Активну допомогу у цьому їм надавали церква і духовенство.

Зміни в суспільно-політичному ладі Південно-Західних земель у період поглиблення феодалної роздробленості і боротьби Русі проти навали кочових орд та інших іноземних загарбників

Після поразки руських дружин у 1223 р. на річці Калці в битві з ординськими військами над Руссю нависла грізна небезпека. У 1237—1238 рр. унаслідок спустошливих походів полчищ Батия у Володимиро-Суздальську Русь, а в вир» 1239—1241 рр. — у напрямку Південно-Західної Русі відносно розвинуті області Давньої Русі було перетворено на руїни та попелища. У 1242 р. війська Батия, знекровлені опором Русі, припинили загарбницький похід на захід і повернули до пониззя Волги. Тут Батий заснував державу — Золоту Орду із столицею Сарай-Бату (біля сучасної Астрахані). Але захоплені ординцями землі Русі не припинили боротьбу за свою незалежність. Золото-ординським ханам знадобилося ще більше десяти років, щоб закріпитися на Русі. Русь, героїчно відстоюючи свою незалежність, прийняла на себе головний удар і цим врятувала народи Західної Європи, її матеріальні та культурні цінності від нещадного розорення ордами кочівників.

Збитки, які завдали Русі полчища Батия, були величезні. Завойовники спустошили та зруйнували багато міст. Значна частина населення була знищена або взята у полон. У пожежах, що супроводжували військові походи Батия, були зруйновані палаци, храми, архіви і бібліотеки, знищено багато інших скарбів культури давніх міст. Унаслідок захоплення земель полчищами Батия на Русі надовго встановилося нещадне та виснажливе золотоординське іго — система владарювання ординських феодалів на руських землях. На населення руських земель було накладено дань, воно страждало від різних поборів та нескінченних грабувань.

Вітчизняні дослідники однозначно оцінюють це історичне

панівного класу належала вирішальна роль на вічевих зборах, хоча в них брало участь і рядове міське населення.

До компетенції віча входили насамперед питання війни і миру. Віче розглядало також питання, що стосувалися законодавства, фінансових справ, призначення і зміщення представників державної адміністрації. Вічеві збори відбувалися з дотриманням правил, розроблених на основі практики. Керували такими зборами князі, митрополит, а інколи й тисяцькі.

Активну роль у суспільно-політичному житті князівств і земель Русі XII—XIII ст. відігравала **церква**. На чолі давньоруської православної церкви стояв митрополит. У його підпорядкуванні були єпископи, які очолювали єпархії — своєрідні церковно-адміністративні округи, що територіально охоплювали найбільші князівства Русі.

У період феодальної роздробленості політика, яку проводила церква, була неоднозначною. Розуміючи, що посилення політичної роздробленості і безперервні міжусобиці, зіткнення князів могли негативно вплинути на приріст землеволодінь церкви, її фінансові інтереси, верхівка церковної організації підтримувала ідею єдності Русі. Церква була політичним чинником доцентрового характеру, тоді як князівські міжусобиці давали імпульс відцентрового характеру. Водночас місцеве духовенство, перебуваючи в економічній і політичній залежності від місцевих князів-правителів, нерідко підтримувало міжкнязівські усобиці, в котрих відображалися децентралістські прагнення князів та їхнього найближчого оточення. Така політика місцевих церковних феодалів, звичайно, не сприяла зміцненню єдності Русі.

Єпископи, ігумени найбільших монастирів безпосередньо брали участь у політичному житті князівств. Вони могли входити до складу князівської думи. Князі залучали єпископів як послів для ведення переговорів з іншими князями. Так, літопис 1148 р. повідомляє про послів київського князя Ізяслава Мстиславича до Ольговичів. Князь надіслав до Чернігова «білгородського єпископа Федора і печорського ігумена Федоса, і мужі свої з ними».

Інколи на час відсутності в адміністративному центрі князя виконання його функцій покладалося на єпископа.

У період феодальної роздробленості не втратила свого значення і судово діяльність церкви, що давала їй значні прибутки.

Аналіз співвідношення світської та церковних юрисдикцій дає змогу зробити висновок про те, що в XII—XIII ст. церква розширила межі своєї юрисдикції, не зазнаючи при цьому відчужених протидій з

про східнослов'янські племена, літописець у «Повісті временних літ» зазначав, що ці племена «имяху обычаи свои, и закон отец своих, и преданья, каждо свой нрав».

У міру становлення феодалізму окремі звичаї родового ладу, котрі можна було використовувати в інтересах панівного класу, що формувався, поступово трансформувалися у норми звичаєвого права. На них покладався захист феодальної приватної власності і соціальної нерівності. Феодальний тип права у східних слов'ян став, за своєю суттю, історично першим типом правової організації класового суспільства.

Звичайно, розвиток звичаєвого права був органічно пов'язаний з державою, що формувалася. Право було системою правових норм, що складалися з санкціонованих, тобто визнаних державою, звичаїв. Держава забезпечувала їх дотримання і захищала від порушень. До найдавніших норм звичаєвого права східних слов'ян, зокрема, належали норми, що регулювали порядок здійснення кровної помсти, проведення деяких процесуальних дій (присяга, ордалії, оцінки показань свідків). Витоки цього світського феодального права беруть початок у племінних «Правдах» східних слов'ян, текст яких, на жаль, до нас не дійшов. Наступним етапом у процесі становлення давньоруського законодавства стала уніфікація цих «Правд» у «Закон руський», норми якого враховувалися під час укладання державних договорів київських князів з Візантією у X ст. У першій половині XI ст. «Закон руський» був розвинутий у «Руську Правду».

Все це було відомо слов'янам ще в перехідний період від первіснообщинного ладу до феодального,

У IX—X ст. на Русі, певно, існувала система норм усного звичаєвого права. Частина цих норм, на жаль, не зафіксована у збірниках права й літописах, котрі були складені ще у XI—XII ст., і тому не дійшла до нас. Деякі норми звичаєвого права збереглися у так званій Правді Ярослава — давній частині Короткої редакції Руської Правди. Окремі норми цієї пам'ятки використовувалися ще у VIII—IX ст. Проте соціальне призначення Правди Ярослава, складеної після повстання у Новгороді 1015 р., завадило включенню до неї більшості норм усного звичаєвого права, що існували на той час. Про них лише згадується в деяких літературних пам'ятках і договорах Русі з Візантією X ст.

Русько-візантійські договори 911, 944 і 971 рр., які свідчать про високий міжнародний авторитет Давньоруської держави, є цінним джерелом для усвідомлення історії розвитку права Київської

Русі. Це міжнародно-правові акти, в яких відбиті норми візантійського й давньоруського права. Значна увага в них приділялася регулюванню торговельних відносин, визначенню прав, якими користувалися руські купці у Візантії. Водночас русько-візантійські договори чітко фіксують правове становище і привілеї феодалів.

У них можна знайти і норми, запозичені від давнього усного звичаєвого права. Пізніше деякі з них потрапили у Правду Ярославичів, а потім — у Поширену редакцію Руської Правди (наприклад про убивство господарем злочинця, котрого спіймали на місці злочину і котрий чинив опір — статті 21, 38 К. П.; ст. 40 П. П.), або тільки у Поширену редакцію (статті 90—109 — правила про спадщину, значна частина яких заснована на звичаєвому праві та своїм корінням сягає в глибочінь століть).

Питання про законодавчу діяльність великих князів кінця IX—X ст. досить спірне. Одні вчені вважають, що в період княжіння Олега діяло тільки звичаєве право («законь») і лише за часів князя Ігоря воно доповнюється новими князівськими законами — «статутами» і «поконами». При цьому, на думку О. О. Зиміна, князівські узаконення першої половини X ст., ймовірно, склалися з окремих «казусів», що не мали правил і докорінно руйнували правові підвалини общини. Для цього князівська влада ще не відчувала себе досить сильною. І тільки княгиня Ольга в «статутах» і «уроках» підвела юридичну основу під князівське господарство і ввела закон, котрий визначав особливий порядок охорони князівських дружинників. Законодавство з питань князівського господарства, розпочате Ольгою, продовжив Володимир Святославич в «Уставе земленом». Інші вчені вважають досить сумнівною законодавчу практику Ольги й Володимира. Правотворчість цих князів, на їхню думку, не йшла далі прийняття рішень з окремих «казусів» і лише доповнювала звичаєве право.

Принципово інша й аргументованіша позиція групи дослідників, які вважають, що законодавча діяльність великих князів була досить активною і що на початку X ст. на Русі вже існував правовий кодекс («Закон русский» або «Устав и закон русский») — прототип пізнішого збірника права — Руської Правди. Зокрема, на думку Л. В. Черепніна, «Устав и закон русский» — це збірник права ранньофеодального суспільства, яке перебувало на нижчому ступені процесу феодалізації, ніж той, за якого виникла Коротка редакція Руської Правди.

На основі аналізу Руської Правди і змісту русько-візантійських договорів Л. В. Черепній визначив сферу дії норм цього збір-

ків, для виконання усім «миром» деяких поліцейських функцій (виловлення збіглих холопів, розшук убивць, татя та ін.).

Збройні сили в князівствах визначалися ієрархією земельної власності. Об'єднання збройних сил кількох князівств Русі було можливим тільки у разі фактичного збігу інтересів їхніх правителів. Хоча збройні сили Русі періоду феодальної роздробленості стали дещо слабшими, ніж вони були в ранньофеодальний період, загальна кількість війська збільшилася. Війська окремих князівств у воєнний період налічували до кількох тисяч воїнів.

Найнадійнішою з погляду захисту класових інтересів феодалів була дружинна частина війська. Князь міг покладатися лише на свою постійну дружину, яка розташовувалася в стольному місті або в укріплених центрах поблизу нього і була готова за першим закликком князя виступити і «шукати» йому слави, а собі «честі». При цьому зростало значення молодшої дружини, бо старші дружинники перетворилися у великих землевласників-вотчинників і поповнили боярство. Молодші дружинники охороняли князя, були рухомим каральним загоном у межах князівства і князівського домену, а в період воєнних дій — ядром військових сил князівства. Дружинники виконували деякі поліцейські, судові й адміністративні функції. Власні дружини мали й інші великі феодали, чії об'єднані сили інколи переважали сили великого князя. На випадок значних воєнних дій скликалося численніше, ніж дружина, військо — рать (народне ополчення). По закінченні воєнних дій рать розпускалася.

Система управління військовими силами у воєнний час будувалася у такий спосіб: великий князь як верховний командувач разом з найзначнішими феодалами (князями і боярами), а також з тисяцьким (керуючим «воями») утворював військову раду. Безпосередньо перед битвою призначалися командири головних полків центру, флангів, сторожових і засідкових полків.

Судова система Русі періоду феодальної роздробленості, яка склалася ще у першому столітті Давньоруської держави, не зазнала значних змін, але разом з великим київським князем як верховним суддею судову функцію такого рівня здійснювали й місцеві великі князі.

У період феодальної роздробленості певну роль відігравали і **вічеві сходи**, котрі вже давно перетворилися в знаряддя князівської волі. Віче збиралося в головних містах князівств. Значну цінність являють відомості про київське віче 1146—1147 рр., про віча в інших містах. До складу віча входили передусім князі, бояри, вищі церковні ієрархи, а також заможні купці. Саме цим представникам

ми і місцевими органами управління. Судова функція князів мала класовий характер, котрий особливо яскраво виявлявся тоді, коли однією зі сторін у судовому процесі були представники простого вільного населення. Судив князь також своїх бояр і дружинників. Відомості про повсюдну участь князів у судових справах свідчать, що судова діяльність князів у XII ст. була досить активною.

Князь як правитель князівства вирішував питання, пов'язані з обороною земель від уторгнення ззовні (про цю функцію князів згадують літописи). Князі займалися також дипломатичною діяльністю, метою якої було гарантування безпеки землі в умовах постійної загрози з боку кочівників. Князі брали участь і в організації торговельних шляхів.

У період феодальної роздробленості князь у разі необхідності збирав особливу раду — думу. До її складу входили передусім представники старшої дружини — бояри, або, як їх іменує літопис, «передні», «кращі мужі», а також духовні феодала — єпископ, ігумени. Дума мала великий вплив на політику князя.

Під час здійснення своїх функцій князь спирався на численний адміністративний апарат. Вищими посадовими особами в апараті центрального управління князівств і земель Русі були двірські, конюші, стольники. Будучи двірськими чинами, особистими агентами князя в його домені, вони керували певною галуззю управління всього князівства і водночас здійснювали і загальне управління територіями, пов'язаними з цією галуззю. Наприклад, конюший управляв землями, на котрих населення займалося конярством. Поява в центральному апараті управління вказаних посадових осіб свідчить про розвиток двірсько-вотчинної системи управління.

З числа бояр і дружинників князь призначав для управління окремими територіями посадників, тисяцьких, воєвод. У їхньому підпорядкуванні перебували тіуни, вирники, отроки, дитячі, мечники та інші особи, котрі допомагали представникам князівської адміністрації здійснювати адміністративні та судові функції на місцях.

Характерною рисою управління залишалася система «кормління», за якої частина прибутків від волостей, що їх збирали агенти центральної влади князівства, йшла їм на «корм». Про судові збори як про одне з джерел утримання представників адміністративно-судової влади свідчать, наприклад, статті 9, 20, 74, 107, 108, 114 Поширеної правди.

Певна роль у місцевому управлінні належала сільській общині, яку князівська адміністрація мобілізувала на збирання подат-

ника права, який уже виходив із принципу поділу людей на вільних і челядинів. Серед вільних він розрізняв заможних («имовитых») і бідняків («неимовитых»). «Устав и закон русский» стояв на сторожі феодальної приватної власності та інтересів «имовитых» людей, охороняв право власника розпоряджатися своїм майном і визначав порядок його переходу у спадщину. Закон піклувався про те, щоб члени сім'ї померлого «имовитого» не позбавлялися того, що йому належало за життя, якщо відсутній заповіт. «Устав и закон русский» був готовий навіть виправдати убивство «имовитою» людиною того, хто хотів її пограбувати.

Упорядкування збірників права («уставов»), що призначалися для здійснення судочинства, здійснювала також княгиня Ольга, яка, за свідченням літопису, вводила «устави» й «уроки». Після загибелі Ігоря і своєї перемоги над древлянами вона упорядкувала данину, що збиралася з древлян, ввела її норми, вказала строки одержання й пункти, де збиралася данина, — «погости» і місця, де зупинялися князі, які ходили в полюддя — «становища». «Уставы» й «уроки» Ольги частково визначали і життя князівського господарства. Цей порядок незабаром був поширений на інші землі і мав загальнодержавне значення.

Літописець відзначив законодавчу діяльність князя Володимира наприкінці X — на початку XI ст., який, «любя дружину, и с ними думая о строе земленем и о ратех», прийняв «Устав земленой».

У формуванні права Київської Русі певну роль відіграла судова діяльність князів, яка сприяла як трансформації старих звичаїв у норми права, так і створенню нових правових норм. Судовим рішенням надавалося значення загальної норми. Посилання на конкретні судові рішення можна знайти, наприклад, у ст. 23 К. П. Стаття 2 П. П., в якій говориться: «Так судив Ярослав, так вирішували і його сини», у загальній формі підкреслила велике значення судового прецеденту як джерела права Київської Русі.

Руська Правда не тільки розкриває процес становлення права. Вона сама є визначною пам'яткою права Київської Русі, з якої починає своє існування більшість даних про його зміст. Текст Руської Правди знаходимо в літописах, а також у пізніших юридичних збірниках («Мерило праведное», кормчие). До нас дійшло понад 100 її списків, які мають відповідну класифікацію і назву. Наприклад, залежно від місцезнаходження списку він називався Синодальним (бібліотека Синоду), Троїцьким (Троїце-Сергієва лавра), Академічним (бібліотека Академії наук). Назви списків Руської Правди були пов'язані також з особами, котрі їх знайшли (Карамзінський,

Татішевський). Список Археографічний був знайдений Археографічною комісією.

Усі списки Руської Правди залежно від їх змісту діляться на три редакції: Коротка Правда, Поширена Правда і Скорочена Правда. Остання, що являла собою пізнішу редакцію Поширеної Правди, позбавлена характеру законодавчої пам'ятки.

Найдавніші і вірогідні списки Короткої редакції Руської Правди — це Академічний і Археографічний. Вони поміщені у так званий Новгородський перший літопис Молодшого ізводу. Найдавнішим списком Поширеної редакції Руської Правди, що дійшов до нас, є Синодальний, поміщений у Синодальну Кормчу книгу 1289 р.

Давньою редакцією Руської Правди є її Коротка редакція, яка відображає соціально-економічні відносини, державну організацію і руське право періоду становлення феодального ладу. Її текстологічний аналіз дає змогу відновити фрагменти давньоруського права. Коротка Правда поділяється на кілька частин: Правду Ярослава (статті 1—18), Правду Ярославичів (статті 19—41), Покон вірний (ст. 42), Урок мостників (ст. 43). Часом появи Правди Ярослава вважають 10—30-ті роки XI ст. Правда Ярославичів була ухвалена на князівському з'їзді, який міг відбутися, згодом, між 1054 і 1073рр. Виникнення Короткої Пправди як єдиного збірника дослідники відносять до кінця XI або до початку XII ст.

Значне застосування на Русі одержала Поширена Правда як збірник розвинутого феодального права. До цього часу дослідникам не вдалося остаточно встановити час і місце складання цього загальноруського збірника права. Безпосередньою причиною його появи було повстання новгородців у 1207 р. проти лихварства Мирошкіновичів. Л. В. Черепний вважав, що тривалий процес складання Руської Правди завершився на початку XIII ст. створенням у Новгороді Поширеної її редакції.

На думку П. П. Толочка, Поширена Правда з'явилася як результат посилення київської великокнязівської влади в часи певної стабілізації міжкнязівських відносин. Такими були останні роки великого князівства Ізяслава Мстиславича (1151—1154), а також роки правління Ростислава Мстиславича (1159—1167), який ще в 1136—1137 рр. видав Смоленський статут і, очевидно, був добре обізнаний з основами давньоруського законодавства. Отже, Поширена Правда, як і Коротка, виникла на місцевому ґрунті і була результатом розвитку юридичної думки в Київській Русі.

Третя редакція Руської Правди — Скорочена — з'явилася не раніше другої половини XII ст. Більшість учених розглядає цю

особливого значення набув порядок їх захоплення. В нових умовах він став ще різноманітнішим, ніж це було раніше. «Вокнязіння» здійснювалося за рішенням з'їзду князів, частіше — за рішенням лише кількох (двох або трьох) найвпливовіших князів, ще частіше — за згодою (інколи у формі писемного договору) з князем-сюзереном, а також за заповітом унаслідок «добровільної» відмови від престолу попередника або «обміну» столами, за запрошенням правлячої верхівки тієї чи іншої землі. Нарешті існував явочний порядок займання столу князем, котрий здійснювався шляхом прямого насильницького захоплення престолу. Відомий випадок, коли боярин Володислав у 1213 р. проголосив себе галицько-волинським князем.

На відміну від попереднього періоду існування Давньоруської держави князі під час суперечок про переважне право на займання князівського столу дедалі частіше стали посилалися на право одержання його в спадщину як «вотчини».

Князі — правителі князівств і земель Русі були виразниками волі панівного класу феодалів і здійснювали свою владу передусім в їхніх інтересах. Ця обставина значною мірою визначала характер влади князя і його державних функцій. Верховна влада в князівстві належала великому князю. Йому підкорялися збройні сили, насамперед князівська дружина, на яку князь спирався, придушуючи виступи пригнічених народних мас. Придушення опору експлуатованих мас було однією з найважливіших функцій князя як глави князівства, найзначнішого його феодала. У XII—XIII ст. виступи пригнічених мас були виявом передусім класового антагонізму, який існував у давньоруському суспільстві. Те, що князі нехтували інтересами народу та їх відірваність від нього, міжусобиці, сподівання на приязнь та допомогу зовнішніх сил обернулися розпадом та занепадом Київської Русі, зумовили тривале татаро-монгольське іго.

Якщо визнати часом створення Поширеної редакції Руської Правди першу третину XII ст., то це свідчить про незначну законодавчу діяльність великих князів у другій половині XII — першій половині XIII ст. Водночас процес зміцнення і розширення феодального адміністративного апарату, підлеглого князям, гарантував їм можливість ефективного застосування, а з боку населення — дотримання норм Руської Правди — цього збірника феодального права, який забезпечував зміцнення феодальних відносин у Давній Русі, в усіх її князівствах і землях.

До сфери діяльності князів входило керівництво центральни-

кочівників були присвячені й наступні з'їзди князів.

Великий князівський з'їзд був скликаний у Києві в 1223 р. Князі зібралися, щоб досягти згоди щодо надання допомоги половцям, котрі зазнали нападу кочових орд і звернулися до князів Русі за допомогою. Князівські з'їзди, хоча й виявилися неспроможними примирити протилежні інтереси феодалів, але в справі об'єднання давньоруських князів проти зовнішньої загрози відіграли важливу роль.

Структура державного апарату в князівствах XII — першої половини XIII ст. зберігала наступність щодо Давньоруської держави першого періоду її розвитку. Тому основні державні інститути, які сформувалися ще тоді, продовжували розвиватися і в нових умовах. Однією з важливих відмінностей було те, що тепер на чолі кожного князівства стояв старший князь, котрий нерідко титулувався «великим», подібно до київського князя. Великий київський князь за традицією ще вважався «старійшим» серед інших князів, однак колишньої влади він уже не мав. Титул «великий князь» придбали, наприклад, князі володимиро-суздальський, чернігівський, галицько-волинський, полоцький, а пізніше і князі деяких інших українських князівств. У васальній залежності від місцевого великого князя, який князував у політичному центрі землі — найбільшому місті, перебували менші князі, котрі володіли центрами дрібніших князівств або князівських волостей.

Заснування в окремих князівствах особистих династій було одним із чинників, що сприяли зміцненню панівного класу феодалів. Але в межах цього класу між боярством та князями, котрі прагнули до посилення своєї влади, розгорнулася запекла боротьба. Перебіг цієї боротьби в тому чи іншому князівстві, або землі, безпосередньо впливав на становище князівської влади, а відтак і на форму правління цього князівства, чи землі. У Новгородській землі, наприклад, боярство виявилось настільки могутнім, що повністю підкорило своїй волі князівську владу, закріпивши за Новгородом статус своєрідної «феодальної республіки», в якій влада належала великим боярам-землевласникам. У Галицько-волинській землі внаслідок боротьби між князями і боярством, яка була тут особливо тривалою і напруженою, перші домоглися значних перемог. Ще серйознішою виявилася перевага сил на боці князівської влади у Володимиро-Суздальській землі, де князі дуже рано почали виявляти прагнення до «єдинодержавності».

У період феодальної роздробленості, коли у боротьбі з боярством і під час міжусобних війн князі часто втрачали свої «столи»,

пам'ятку як перероблення одного зі списків Поширеної Правди, зумовлену потребами централізованої держави, і датують її складання XV століттям. Деякі дослідники, зокрема Н. А. Максимейко, часом складання цієї пам'ятки вважають XVI або XVII ст., пов'язуючи її виникнення зі спробами кодифікації того часу.

Руська Правда — найважливіша пам'ятка феодального права. Її норми закріплювали привілейоване становище феодалів та їхнього оточення, посилено захищали життя і майно панівного класу. Підтвердженням цього є статті про відповідальність за вбивство, нанесення образи, про право на спадщину та ін. Окремі частини Руської Правди виникли в найскладніші і найгостріші моменти історії Київської Русі, коли в країні посилювалася класова боротьба, виливаючись у народний рух. Тому за змістом Руської Правди можна простежити, як феодальні відносини визначали характер і форми класової боротьби, а класова боротьба впливала на зміни державного устрою та еволюцію права.

В оригіналах списки Руської Правди не поділені на пронумеровані статті (лише деякі з них мають назви окремих частин документа), і тільки пізніше такий поділ було здійснено з науковою метою.

Поряд із Руською Правдою правовими джерелами того часу є також грамоти й договори князів.

Як зазначалося, Руська Правда виникла на місцевому ґрунті і була результатом розвитку юридичної думки в Київській Русі. Було б помилковим вважати давньоруське право збіркою норм інших держав. Водночас не слід забувати, що Русь існувала в оточенні інших держав і народів, котрі так чи інакше впливали на неї і вона впливала на них. Є підстави вважати, що норми Руської Правди відбилися на розвитку права західних слов'ян. Руська Правда мала значний вплив і на становлення пізніших пам'яток права північно-східних слов'ян, таких як, наприклад, Псковська судна грамота, Судебник 1497 р., Судебник 1550 р. і навіть деяких статей Соборного уложення 1649 р.

На розвиток права Київської Русі певний вплив справило введення християнства. З його поширенням православна церква стала використовувати різноманітні норми канонічного права, передусім візантійського. До такого роду пам'яток права належать Єклога, Прохірон, Номоканон, Закон судний людям. Пам'ятками давньоруського церковного права вважаються церковні статути князів Володимира (про десятини і церковних людей) і Ярослава Володимировича (про церковні суди). Статут великого князя Володимира — це

документ, що відображає договір між князівською владою і церквою (митрополитом, єпископом). Він визначав становище церковної організації в державі. Встановлюючи забезпечення церкви у формі десятини від надходжень князівських, судових, торговельних мит, від приплодів худоби і збору врожаїв, Статут визначав поділ централізованої феодалної ренти та інших доходів між світською і церковною владами. Він також містив норми про передачу в юрисдикцію церкви справ, пов'язаних із внутрішнім життям сім'ї, справ церковних людей — членів причту та окремих соціальних груп, у яких була заінтересована церква.

Статут великого князя Ярослава Мудрого став наступною сходинкою у письмовому оформленні прав давньоруської церкви. У ньому йдеться про укладення і реєстрацію шлюбу, взаємні стосунки в сім'ї, відносини церковного кліру із зовнішнім світом. Цей Статут слугував також кодексом відомчого внутрішньоцерковного права. Він містить статті про провини членів церковного причту і монахів як у справах, характерних для церковної юрисдикції взагалі, так і про порушення, пов'язані з особливим моральним та правовим статусом указаних станових груп. Норми статуту Ярослава є відповідними нормам Руської Правди.

Церковні статути визначали становище християнської церкви в давньоруській державі, закріплювали привілеї служителів церкви, фіксували позиції церкви як феодала щодо безпосередніх виробників, за рахунок яких вона існувала.

Право власності. У праві Київської Русі не було й не могло бути загального терміна для позначення права власності, бо його зміст залежав від того, хто був суб'єктом і що належало до об'єктів права власності. Водночас статті 13, 14 К. П. дають можливість стверджувати, що Руська Правда розрізняла право власності і право володіння, оскільки вони визначали порядок відібрання речі, котра перебувала у володінні іншої особи. Пізніше законодавець, по суті, говорить про неправомочне володіння (ст. 44 П. П.), вимагаючи від власника не тільки повернення речі справжньому власникові, а й виплати компенсації за користування нею.

Охорона приватної власності — одне із призначень Руської Правди. Так, згідно зі ст. 71 П. П. за знищення знака власності на бортних деревах накладався високий штраф (12 гривень). Це означало передусім захист самого принципу приватної власності, на який посягав порушник.

У Руській Правді відбито процес посилення охорони приватної власності. Так, якщо в К. П. розмір штрафу залежав від виду і

князівських династій у Русі, а також страх боярства перед посиленням князівської влади (хоч водночас вони і розуміли її необхідність для охорони їхніх інтересів) сформували у середині XII ст. систему дуумвірату — одночасного співправління в Києві князів з двох найсильніших династій, які не бажали поступатися першістю один одному. Співправителями були, наприклад, Ізяслав Мстиславич і В'ячеслав Володимирович, В'ячеслав Володимирович і Ростислав Мстиславич та ін.

Таке правління позитивно впливало на розвиток політичного життя Русі XII—XIII ст. Воно не тільки скорочувало, щоправда тимчасово, міжусобиці, а й деякою мірою сприяло об'єднанню давньоруських земель навколо Києва, а також забезпечувало посилення військового потенціалу Русі в боротьбі з кочівниками. Спосіб правління Давньоруською державою, що існував у XII—XIII ст., виявився в цілому життєздатним у нестійкий час феодалної роздробленості. Він забезпечував успішне поєднання тенденції економічного і соціального розвитку окремих земель і князівств Русі з прагненням усіх верств суспільства до єдності. Як уже зазначалося, навіть міжусобна боротьба різних князівських угруповань найчастіше відбувалася на основі тієї чи іншої програми загальноруської єдності.

Отже, на першому етапі феодалної роздробленості до навали орд Батия Русь зберігала багато рис відносної єдності свого державного організму. Аж до ординського нашестя центром усієї Руської землі був Київ.

Одним із чинників підтримки відносної єдності політичного розвитку Давньоруської держави, який зберігся і в роки феодалної роздробленості, були князівські з'їзди. Порядок скликання і проведення з'їздів князів, як і раніше, не регламентувався жодним юридичним документом. Він засновувався на звичаї і відображав розстановку сил на момент скликання того чи іншого з'їзду. Феодалні з'їзди скликалися для обговорення важливих питань. Наприклад, на князівському з'їзді, який відбувся в 1155 р., зіткнулися два підходи до форми правління. Прихильники першого відстоювали єдинодержавність, другого — непорушність батьківських спадщин.

Феодалні з'їзди скликалися і тоді, коли необхідно було обговорити питання, пов'язані з відведенням зовнішньої небезпеки. Так, у 1167 р. на з'їзді вирішувалося питання про забезпечення безпеки проходження купецьких караванів, які прямували Грецьким та Залозним торговельними шляхами. Питанням оборони від

ностей і в їхньому правовому становищі.

Посилення в XII—XIII ст. наступу феодалів на права селян та міських низів призводило до подальшого зубожіння трудящих мас та поглиблення їхньої залежності від представників панівного класу. Через це загострювалися антагоністичні суперечності в давньоруському суспільстві, що виливалося в повстання феодально залежного населення проти гніту князів та бояр. Антифеодальний характер соціальних рухів у XII—XIII ст., незважаючи на неоднозначність класової належності їхніх учасників, не викликає сумніву. Так, антифеодальними були повстання в 1157 р. у Києві, народний рух 1159 р. у Галицькій землі. Відомі антифеодальні народні рухи в Переяславській та Чернігівській землях, інших князівствах Русі. Класову боротьбу в XII — на початку XIII ст. на Русі дослідники характеризують як надто напружену.

Державний лад. Зумовлені поступовим розвитком продуктивних сил зміни соціальної структури та загострення класової боротьби посилили вплив економічного базису на політичну надбудову і викликали в ній настільки значні перетворення, що деякі дослідники навіть вважають, що з'явилася її нова форма. У період феодальної роздробленості Русь за формою устрою являла собою комплекс напівсамостійних державних утворень. На думку деяких учених, Давньоруська держава цього періоду — це своєрідна феодальна федерація.

Зазнала змін і форма правління Давньоруської держави. У XII—XIII ст., аж до навали Батия, встановилася нова форма правління, за якої київський престол став об'єктом колективного сюзеренітету найсильніших князів, їхньою загальнодинастійною спадщиною. Таку думку висловив Л. В. Черепній, котрий вважав, що організація влади у Давньоруській державі XII—XIII ст. являла собою феодально-ієрархічну структуру, оформлену низкою договорів між князями на засадах сюзеренітету-васалітету. М. С. Грушевський не без підстав писав, що ці відносини сюзеренітету-васалітету в умовах феодальної роздробленості прикривалися формою сімейно-родових відносин. Вони скріплювалися писемними договорами, в тому числі хресними і присяжними грамотами, клятвами, дарунками, а в окремих випадках — взяттям заложників з числа найближчих родичів одного або двох князів — сторін в укладеній угоді.

У цей період Давньоруською державою правив не стільки великий київський князь, скільки увесь князівський рід. Цю думку підтримують і ті вчені, котрі вважають, що політичне змагання

кількості украденого (скажімо, худоби), то в П. П. (статті 41, 42) він визначався також місцем учинення злочину (украдено худобу із закритого приміщення чи з поля).

Основу феодального ладу становила феодальна приватна власність на землю. Тому Руська Правда досить багато уваги приділяла саме закріпленню й захисту феодальної власності на землю. Взагалі статті Руської Правди пронизані ідеєю охорони насамперед господарства феодалів-вотчинників, хоча вони певною мірою захищали й окремі інтереси селян від грубих форм феодального свавілля, яке могло спровокувати селянські виступи проти феодалів.

Закріплення і посилення захисту права феодальної власності на землю відбито в найдавнішій Короткій редакції Руської Правди. Якщо в першій її частині — Правді Ярослава — об'єктами права власності називаються бойовий кінь, зброя, одяг, тобто рухоме майно, яке належало дружинникам, то в Правді Ярославичів уже є статті, що свідчать про право приватної власності на землю. Стаття 24 говорить про зростання князівських заорювань і залучення з цією метою значної кількості залежних людей, над якими були поставлені князівські старости. Стаття 34 встановлює високий штраф за заорювання межі і знищення знака межі; в ст. 32 йдеться про охорону князівської власності, встановлюється штраф за пошкодження князівської борті.

Ще далі в розвитку правил охорони феодальної власності на землю йде Поширена Правда. Її (ст. 72) порівняно зі ст. 34 К. П. притаманна більша диференціація можливих випадків порушення межі (тут особливо виділяються бортні, ролейні, дворові межі), що дає підставу стверджувати про подальший розвиток феодального господарства (насамперед за рахунок общинних земель), зростання випадків порушення права приватної власності в умовах соціальної нерівності та загострення класових суперечностей.

Як зазначалося, феодальна земельна власність існувала у вигляді князівських доменів, боярських і монастирських вотчин. Джерелом її придбання спочатку були позика, освоєння вільних земель працею холопів і феодально залежних селян. Згодом головним способом придбання землі стало пряме захоплення її у сусідських общин («окняження й обоярення землі»). Князі роздавали землі своїм дружинникам, тіунам, слугам. Чим пізніша редакція Руської Правди, тим більше в ній повідомлень про розвиток феодальних вотчин, які включали в себе хороми власника, житло його слуг, приміщення для челяді і залежних селян, господарського інвентаря.

Вотчинники присвоювали ліси, встановлювали бортні заповід-

ники, захоплювали мисливські угіддя й промислові ділянки збирання меду.

Спадкове право формувалося і розвивалося внаслідок установа приватної власності. У Київській Русі, як і в будь-якому класовому суспільстві, спадковому праву надавалося великого значення. За його допомогою багатства, накопичені поколіннями власників, залишалися в руках одного й того самого класу. Вже договір Русі з Візантією 911 р. розрізняв спадщину за заповітом і за законом. Пізніше це було закріплено в Руській Правді.

Успадковувати могли тільки сини. Батьківський двір без поділу переходив до молодшого сина (ст. 100 П. П.). Дочки спадкоємцями не вважалися, бо інакше, одружившись, вони виносили б майно за межі свого роду. За договором Русі з Візантією 911 р. у разі відсутності у померлого синів могли успадковувати його брати. Сестру вони повинні були видати заміж, давши їй придане.

З розвитком князівської влади майно смерда, померлого без синів, стало переходити до князя (ст. 90 П. П.). Стосовно бояр і дружинників передбачався виняток — їхня спадщина за відсутності синів могла переходити і до дочок (ст. 91 П. П.). У цьому, зокрема, виявився принцип феодального права як права-привілею. Пізніше положення ст. 91 П. П. були поширені на біле духовенство, ремісників, вільних общинників.

До повноліття спадкоємців спадщиною розпоряджалася їхня мати. Мати-вдова одержувала частину майна «на прожиття», якою вона розпоряджалася на свій розсуд, але заповідати могла тільки своїм дітям. Якщо мати-вдова удруге виходила заміж, то призначався опікун з найближчих родичів. Передавання майна опікуну відбувалося при свідках. За виконання своїх обов'язків опікун користувався доходами з майна тих, кого він опікував. Якщо опікун губив що-небудь зі спадщини, він зобов'язувався відшкодувати збитки.

Зобов'язальне право. Розвинутість зобов'язального права в Київській Русі є переконливим свідченням панування тут права приватної власності. Із здійсненням цього права і його захистом пов'язані передусім зобов'язання з приводу заподіяння шкоди, про які згадується вже у Правді Ярослава. Особа, яка зламала чужий спис або щит, зіпсувала одяг, зобов'язана була відшкодувати вартість зіпсованої речі. Закуп, який занастив коня свого господаря або не замкнув його у дворі, внаслідок чого коня було вкрадено, зобов'язаний сплатити господарю вартість цього коня (ст. 58 П. П.).

У Руській Правді згадується також про зобов'язання за дого-

дуктова рента. Мало місце й відпрацьовування залежних селян у господарстві феодалів. Важким тягарем як для феодально залежних, так і для ще вільних селян був їхній обов'язок утримувати князівську дружину, брати участь у ремонті та будівництві шляхів і мостів, виконувати інші численні повинності.

У період феодальної роздробленості не втратило свого значення застосування в господарстві феодалів праці холопів. Їх примушували працювати в будинку господаря, займатися вотчинним ремеслом, а також обробляти орні землі, що належали боярам.

Розвиток феодальних відносин вів до неспинного зростання числа і таких холопів, яких феодали-землевласники наділяли землею, примушуючи їх цю землю обробляти. Відтак створювалися умови для скорочення цієї категорії майже безправного населення Русі та еволюції в бік феодально-залежного населення. Зафіксовані в статтях 56, 64, 110 П. П. джерела холопства існували і в роки феодальної роздробленості.

Суспільно-економічний і політичний розвиток Русі в XII—XIII ст. характеризується швидко зростаючою роллю міст. За літописними даними, напередодні навали полчищ Батия на Русь тут налічувалося до 300 великих та малих міст. Тільки в Галицько-Волинській землі їх було понад 80. В основі господарської діяльності міст було ремесло, промисли, торгівля та певною мірою сільськогосподарське виробництво.

У цей час посилюлася неоднорідність соціального складу міст. У них проживали представники всіх верств феодального суспільства. Міське управління, суд, керівництво міським ополченням зосереджувалися в руках міської феодальної знаті, яка нещадно експлуатувала ремісників, а також дрібних торговців, часто виділяючи зі своїх боярських садиб в їхнє користування подвір'я та земельні ділянки і збираючи за це феодальну ренту. Наступну за феодалами сходинку у становій драбині городян посідала торгово-ремісничка верхівка міст.

Основна маса міського населення була представлена «чорними» «меншими» людьми. Ними були дрібні торговці й ремісники, численні підмайстри, «убогі» люди, які не мали певних занять. До складу міського населення входила й челядь — обслуга боярських дворів.

Форми експлуатації нижчих верств міського населення ставали дедалі різноманітнішими. Вводилися нові податки, встановлювалося чимало повинностей, посилювався гніт лихварів. Зміни в економічному становищі різних категорій городян призвели до відмін-

широке коло справ, визначених церковними статутами князів Володимира та Ярослава. Монастирі збагачувалися також внаслідок того, що монастирські землі не подрібнювалися як землі князівські або боярські під час одержання спадщини, а також за рахунок торгівлі та лихварства.

В умовах XII — першої половини XIII ст. панівний клас феодалів являв собою ієрархічну структуру, яку очолювали представники князівського роду. Нижче на цій драбині перебували бояри-землевласники. Така система, на думку дослідників, заснована на розчленованій формі феодального землеволодіння, являла собою також визначену систему державно-правових відносин. Ця ієрархічна система у середині панівного класу була саме тією організацією, яка забезпечувала відтворення та збагачення феодалів Давньої Русі, сприяла експлуатації дедалі ширших верств феодально залежного населення.

Основну масу вільного населення і в період феодальної роздробленості становили ще селяни-общинники. Водночас розвиток феодальних відносин супроводжувався подальшим наступом феодалів на права селян-общинників. Одним із головних засобів закабалення вільних селян, як і раніше, було пряме насилля над ними, здійснюване феодалами. Дедалі більшого поширення набувала й така форма перетворення вільних селян у феодально залежних, як закладництво. Селяни «закладалися» за яким-небудь «сильним» (тобто знатним та багатим) феодалом з метою отримання заступництва, а за це деякою мірою втрачали свою волю. Необхідність закладництва селян, які з огляду на ті чи інші обставини були позбавлені захисту з боку общини, зумовлювалася безперервним розбоєм і грабежем з боку феодалів. Водночас не тільки окремі селяни, а й цілі общини були змушені, «чтобы спастись от сильных людей насильства», ставати «под заштиту» найсильніших з них, погоджуючись при цьому виконувати численні феодальні повинності. Тоді феодал припиняв неорганізоване грабування та захищав общину від інших феодалів, вимагаючи та отримуючи за це феодальну ренту. Отже, закладництво було наслідком позаекономічного тиску феодалів на селян.

Дедалі більшу роль відіграє закабалення селян за допомогою економічних важелів. Збільшується кількість таких залежних селян, як закупи та рядовичі. У XII—XIII ст. широко застосовуються норми Руської Правди, що регулюють відносини закупництва.

Основною формою експлуатації феодалами залежного населення Давньої Русі періоду феодальної роздробленості була про-

ворами. При цьому для ранньофеодального права було характерно, що невиконання стороною деяких зобов'язань могло не тільки тягти за собою майнові стягнення, а й давати потерпілій стороні за **відомих** обставин право на особу, яка не виконала своїх зобов'язань (продаж у холопи) (статті 54, 55 П. П.).

Договори («ряди») укладалися, як правило, на торзі усно і в присутності свідків або митника. Про письмові договори Руська Правда не згадує. Перші письмові договори купівлі-продажу землі, що дійшли до нас, були укладені в Новгороді.

Про існування одного з найдавніших договорів — договору купівлі-продажу — свідчать уже русько-візантійські договори. Договір купівлі-продажу регламентувався в Руській Правді. Тут передусім визначено порядок купівлі-продажу челядина (ст. 16 К. П., ст. 38 П. П.), а також порядок установаження добросовісного придбання речі (статті 37, 39 П. П.). Якщо продавець збував річ, яка йому не належала, то угода вважалася нікчемною: річ переходила до її власника, а покупець подавав позов на продавця про відшкодування збитків. Особливе значення мала угода щодо продажу себе в рабство. У цьому випадку договір обов'язково укладався перед послухами (ст. 101 П. П.).

Договір позики охоплював кредитні операції з грішми, продуктами і речами. Він укладався публічно, в присутності послухів. Винятки припускалися лише для позик на суму не більше трьох гривень. У цих випадках для стягнення боргу (у разі відмови боржника) кредитор достатньо було скласти присягу (ст. 52 П. П.). Боржник був зобов'язаний сплачувати відсотки, які називалися «резами» (для грошей), «наставом» (у разі позики меду), «присопом» (у випадку позики жита). Відсотки були дуже високими, з короткострокової позики розмір їх не обмежувався, вони стягувалися щомісячно. Але якщо сплата боргу тривала понад рік, то замість щомісячних відсотків бралися річні, розмір яких становив 50% суми боргу (ст. 51 П. П.).

Після повстання 1113 р., спрямованого проти свавілля лихварів, Володимир Мономах, враховуючи небезпечність для панівного класу масових народних хвилювань, обмежив стягнення відсотків двома роками, після чого поверненню належала тільки взята в борг сума. Якщо кредитор одержав відсотки за три роки (що становило 150% боргу), він утрачав право на повернення боргу (ст. 53 П. П.).

Руській Правді відомий також спеціальний договір позики між купцями, коли кредит надавався для збільшення торгового обороту. Ця угода засновувалася на довірі, вона не потребувала присутності

послухів. У разі спору питання вирішувалося очищувальною присягою кредитора (ст. 48 П. П.). Тут ідеться про зачатки феодальних купецьких товариств «на вірі».

Пам'ятки права розрізняли три види банкрутства купців. Перший вид — банкрутство без вини внаслідок стихійного лиха, аварії судна, пожежі або розбійницького нападу. У цьому випадку купцю надавалася відстрочка у сплаті боргу. Другий вид — коли купець проп'є або програє чужий товар. У цьому разі кредитори на свій розсуд могли або чекати повернення боргу, надавши банкруту відстрочку, або продати його в рабство (ст. 54 П. П.). Третій вид — злісне банкрутство, коли неплатоспроможний боржник, залишений без кредиту своїх городян, брав позику у гостя з іншого міста або чужоземця і не повертав її. Такий банкрут продавався в рабство. З одержаних грошей від продажу банкрута і його майна передусім відшкодовувалися збитки князеві, потім заїжджим гостям, а залишок розподілявся між місцевими кредиторами.

Право Київської Русі знало і договір особистого найму. Цей договір тягнув за собою право наймача на особу наймита. Наймання в служіння (тіунство, ключництво) призводило до холопства того, хто наймався, якщо інше не було спеціально обумовлено. Найчастіше наймання призводило до феодальної залежності.

Злочини і покарання згадуються в таких писемних пам'ятках права, як русько-візантійські договори (статті про вбивство, удар мечем, майнові злочини). Однак основні відомості про кримінальне право містить Руська Правда.

У цій законодавчій пам'ятці злочини називаються «образою», під якою розуміють будь-яке правопорушення проти суспільного ладу, що виявилось насамперед у нанесенні потерпілому фізичної, матеріальної або моральної шкоди. Проте ранньофеодальне право чітко не відрізняло кримінальне правопорушення від цивільно-правового. Так, згідно зі ст. 15 К. П. злісна несплата боргу, що утворився внаслідок цивільно-правової угоди, визнавалася образою і тягла за собою покарання у вигляді штрафу.

Аналіз норм Руської Правди свідчить, що ієрархія засобів покарання формувалася в праві з урахуванням соціального становища як потерпілого, так і злочинця, тобто підхід до захисту інтересів феодалів і феодально залежного населення був неоднаковим.

Об'єктами злочинного діяння виступали влада князя, особистість (передусім феодала), майно, звичаї. Об'єктивний бік злочину ще недостатньо виражений, відомими були лише дві стадії вчинення злочину: замах на злочин і закінчений злочин.

які отримали від князя земельні дарування. Потім розмір вотчин зростав за рахунок насильницького захоплення общинних земель. Інша частина великих землевласників була представлена так званими земськими боярами — нащадками родоплемінної знаті. Частина представників як однієї, так і іншої групи боярства перебувала на службі у князя. За термінологією Руської Правди, це — «князі мужі», тобто найвищий розряд службовців у князя.

Серед бояр посилювалася диференціація. Як випливає з низки статей церковного статуту князя Ярослава, дія якого в землях та князівствах XII—XIII ст. не викликає сумніву, бояри поділялися на «великих» та «менших». За образу членів їхніх родин передбачалися неоднакові судові штрафні санкції.

Важливу частину виробничої основи вотчинного господарства становила праця залежних від феодала селян. Феодальне законодавство XII—XIII ст. створювало феодалам необхідні умови для закабалення дедалі нових груп селянства. Про це свідчать норми Поширеної редакції Руської Правди, насамперед «Статут про закупи», який, на думку дослідників, яскраво характеризує один з поширених способів установаження феодальної залежності вільного сільського населення Давньої Русі від феодала-землевласника. Аналіз норм цього акта дає змогу зробити висновок, що ця правова пам'ятка Давньої Русі була переважно «боярським законодавством».

Робити висновки про становище інших груп світських феодалів у XII—XIII ст. на основі наявних з цього питання писемних джерел неможливо, хоча сам факт існування таких груп у багатьох дослідників не викликає сумніву. Початок створення умовного служилого володіння землею виявлено вже в XII ст. Є всі підстави вважати, що помісна система на Русі все ж існувала. На матеріалах Галицької землі М. Ф. Котляр обґрунтував існування станового землеволодіння в XIII ст. та прошарку «тримувачей» земель, які відбували за наділи військову службу.

Великим феодалом була церква. У XII ст. продовжували зростати її землеволодіння (кафедральні та монастирські вотчини). Джерелом зростання цих землеволодінь були передусім князівські дарування. Так, уставна грамота князя Ростислава Мстиславича Смоленській єпархії 1136 р. свідчить, що князь дарував церкві два села. У 1158 р. дочка Ярослава Ізяславича подарувала Печорському монастирю п'ять сіл з челяддю. Подібні дарування землі ставали одним з головних джерел збагачення церкви. Іншим таким джерелом у XII—XIII ст. була ще раніше встановлена десятина. Збагачувалася церква і за рахунок церковного суду, у віданні якого перебувало

митні, кордони ослаблювали економічні зв'язки між князівствами та землями Русі.

Неодмінним супутником роздробленості стали нескінченні кровопролитні феодальні війни («усобиці») за землю, робочі руки, політичний вплив. Руйнувалися продуктивні сили, відбувалося масове розорення господарств трудівників. Військові сили дедалі більше розпорошувалися. Усобиці в конкретно-історичних умовах справді стали, за влучним висловом сучасника, «погибелю землі Русской». Вторгнення орд Батия поставило під сумнів не тільки єдність Русі, а й саме її існування.

Суспільний лад. У XII—XIII ст. зберігалися спільні для всіх частин Русі риси економічного побуту. Тотожною в усіх князівствах та землях була й суспільна структура. Давньоруське суспільство в період феодальної роздробленості складалося з двох основних антагоністичних класів: феодалів-землевласників та селян.

Землеробство і в цей час було найважливішою галуззю господарсько-економічного життя земель та князівств Русі, а основою панування класу феодалів була земельна власність. Велике феодальне землеволодіння зростало та розвивалося насамперед у таких формах, як князівські домени та боярські вотчини. Велика феодальна вотчина, в якій застосовувалася праця феодально залежних селян та холопів, давала змогу організовувати багатогалузеве орнопромислове господарство, розширяти ниви, впроваджувати дво-та трипільну систему сівозміни, удосконалювати знаряддя виробництва, що їх виготовляли ремісники в містах. Найбільшими власниками землі були князі, що помітно вирізняло їх з-поміж інших феодалів. Князівський домен («отчина») був найважливішим джерелом прибутків, які забезпечували існування князя, а також його численних слуг, давали можливість утримувати надійний апарат управління та збройні сили, які безпосередньо перебували у віданні князя. Водночас процес подрібнення князівств на уділи призводив до звуження кордонів князівських землеволодінь, що, однак, не впливало на правове становище князівського домена як такого.

З розвитком феодальних відносин пов'язано кількісне зростання, подальше зміцнення економічної могутності та політичного становища такої групи феодалів, як бояри. Про бояр XII ст. свідчать літописи. Про боярських тіунів, рядовичів, холопів, а також про боярський спадок ідеться в Поширеній редакції Руської Правди.

Бояри були власниками великих вотчин. У XII ст. у літописах для позначення боярських маєтків використовувався насамперед термін «село». Багато бояр були вихідцями з князівської дружини,

Суб'єктами злочину не могли бути холопи й челядини. Вони становили власність хазяїв, які й несли матеріальну відповідальність за їхні неправомірні вчинки, що, однак, не виключало застосування до раба фізичного впливу. Його можна було катувати, страчувати. Після смерті Ярослава Мудрого убивати рабів заборонялося, що відображало прагнення феодалів зберегти від знищення власну челядь.

Руській Правді відома співучасть, наприклад, під час здійснення крадіжки (ст. 40 К. П.; статті 42, 43 П. П.). Закон вимагав притягувати до однакової відповідальності всіх осіб, які брали участь у вчиненні цього злочину.

Руська Правда містить норми, що стосуються характеристики суб'єктивного боку злочину. Вона розрізняє вбивство огнищанина «в образу» (ст. 19 К. П.) і вбивство огнищанина «в розбої» (ст. 20 К. П.), убивство людини «в сваде или на пиру явлено» (ст. 6 П. П.) і вбивство «на разбои без всякая свады» (ст. 7 П. П.). Про навмисні вчинки говорить, наприклад, ст. 12 К. П., накладаючи штраф на того, хто поїде на чужому коні, «не прошав» господаря. Про те, що Руська Правда вирізняє злочини відверто навмисні, свідчить і ст. 8 П. П., яка передбачала значний штраф за злісне знищення майна:

«А кто пакощами конь порежетъ или скотину, продаже 12 гривен, а пагубу господину урок платити». Про те, що в Київській Русі в злочинних діяннях чітко виявлявся суб'єктивний момент, переконують і статті Руської Правди про злісне, необережне, випадкове банкрутство (статті 54, 55 П. П.).

Особливо небезпечним злочином у Давньоруській державі вважалося посягання на князівську владу, що виявлялося насамперед у повстаннях. До повстанців застосовували сувору міру покарання, яку встановлює князь. В умовах існування сюзеренно-васальних відносин порушення договорів сюзеренітету-васалітету, якщо їх припускалися васали, також вважалося тяжким злочином.

Злочини проти церкви. Привілейоване становище церкви в Київській Русі визначало охорону її служителів і майна від злочинних посягань. Руська Правда не згадує про злочини проти церкви. У церковному ж статуті Володимира йдеться про церковну татьбу, приведення в церкву тварин та птахів, про моління під овином, у гаях, біля води, про чарівництво.

Злочини проти особи. Одним із особливо небезпечних злочинів проти особи було вбивство. Про цей злочин ідеться в десяти статтях К. П. (1, 19—27), у ряді статей П. П. (1—8, 11—18). Охорона особи феодала була об'єктом особливої уваги держави. Деякі статті

Руської Правди стосуються саме дій, спрямованих проти особи феодала. Їх учинення каралося дуже суворо.

Так, три перші статті Правди Ярославичів присвячені відповідальності за вбивство огнищанина — князівського дворецького, який управляв князівським доменом або палацами князів у місті. Огнищанами могли називатися і князівські дружинники, бояри, які виконували доручення, що виходили за межі двірського відомства.

Убивство огнищанина розглядалося як тяжкий злочин, що карався подвійною вірою. Таким чином, цією мірою покарання охоронялося життя князівської знаті, яка відала різними галузями двірського господарства і виконувала судово-адміністративні функції. До привілейованих осіб належали, крім огнищанина, «старий конюх», князівські під'їзні та тіуни.

Руська Правда передбачала відповідальність за заподіяння людині каліцтва, ран та побоїв. Так, ст. 5 К. П. говорить про відповідальність за каліцтво, яке причинене ударом меча по руці. Статті 3, 4 К. П. згадують про побої, причому вони розрізняються залежно від предмета, яким завдався удар. Наприклад, заподіяння ударів палкою, жердиною, тильною частиною меча або піхвами меча вважалося особливо образливим для потерпілого, і злочинець карався великим штрафом. Тут ідеться про захист честі насамперед представника панівного класу.

Неодноразово говорять про відповідальність за спричинення каліцтва, побоїв і ран статті П. П. Слід зазначити, що встановлення Руською Правдою відповідальності за вбивства людей, заподіяння їм тілесних ушкоджень можна тлумачити як спробу зберегти в належному стані робочу силу, воїнів, челядь, які були так необхідні для обслуговування маєтків феодалів, ведення війни, продажу в рабство.

Майнові злочини. Захисту майна, особливо феодалів, у Київській Русі приділялося багато уваги. Право феодальної власності охоронялося суворими покараннями щодо тих, хто посягав на це право. Руська Правда знає такий тяжкий злочин, як розбій (ст. 20 К. П.; ст. 7 П. П.). Багато в Руській Правді говориться про крадіжку — татьбу, тобто таємне викрадення чужого майна. Згідно зі ст. 13 К. П. (ст. 34 П. П.) передбачалися штрафи за крадіжку коней, зброї, одягу. Розвиток господарства феодалів призвів до охорони нормами Руської Правди таких об'єктів власності, як худоба, свійська птиця, сільськогосподарські продукти (статті 36, 40 К. П.; статті 42, 45 П. П.). Установлювалася відповідальність за крадіжку чужого холопа (ст. 29 К. П.). Каралося крадіжка хліба на гумні або в ямі (ст. 43 П.

всесбічно зміцнити державний механізм, удосконалити правові засоби придушення опору закабалених народних мас. Унаслідок зазначених чинників роздробленість Русі стала фактом. Це яскраво виявилось після смерті Мстислава Володимировича, коли Київська Русь вступила в нову стадію історичного розвитку. На зміну ранньофеодальній монархії в другій третині XII ст. прийшла поліцентрична структура державно-політичного устрою. Залишаючись відносно єдиним державним механізмом, Київська Русь являла собою федерацію півтора десятка певною мірою відособлених феодальних земель-князівств на чолі з Києвом. У південно-західній частині Русі на українських землях були Київське, Чернігівське, Переяславське, Волинське та Галицьке князівства.

Але це був ще не розпад Давньої Русі. Важлива особливість історичного розвитку державних форм у період, що розглядається, виявилася в тому, що разом з відособленням ряду князівств та земель мали місце й прямо протилежні тенденції. Вони були зумовлені тим, що до цього часу вже склалася давньоруська народність. Спільність етнічної основи усіх князівств та земель Київської Русі перешкоджала її розпаду. У суспільній свідомості народних мас Русі внаслідок багаторічної боротьби з кочівниками сформувалося переконання в необхідності єдності. В писемних пам'ятках чітко простежується схвалення народом дій тих, хто «много пота утер за землю Русскую», і осуд тих, з чиєї вини, як записано літописцями в хроніці 1132 р., «разьдрася вся Русская земля...». Не випадково значного поширення в політичній сфері набули програми загально-руської єдності, які висувалися і в Києві, і в Галицько-волинському князівстві, і в інших політичних центрах, зокрема це особливо виявлялося у Володимиро-Суздальському князівстві. Прискорення соціально-економічного розвитку поступово створювало матеріальні передумови для відновлення політичної єдності Русі.

Феодальна роздробленість як нова стадія розвитку феодалізму спершу сприяла прогресивному розвитку Русі. Проте вона мала також негативні наслідки в умовах, коли над Руссю нависла загроза зовнішньої небезпеки. На початку XIII ст. посилювався процес дроблення Русі, в чому не останню роль відігравав внутрішньополітичний чинник. Зі складу великих князівств виділилися нові уділи, з'явилося близько п'ятдесяти окремих князівств та земель. Зовнішньою формою цього процесу виступає заздалегідь розроблений порядок розподілу феодалами володінь між усіма спадкоємцями-синами. Настає справжня роздробленість. Нові, в тому числі й

коня, він міг розраховувати на перемогу в судовому поєдинку. І, звичайно, на його боці завжди були судді — представники того самого панівного класу.

Рішення суду постановлялося усно. Можна припустити, що невдоволена сторона зверталася зі скаргою до князя, який переглядав справу заново. Але це могло стосуватися переважно феодалів. Виконання рішення в судовій справі здійснювалося негайно. Сторони, яка перемогла, допомагали судові агенти князя, котрі одержували за цю допомогу особливе мито.

6. Держава і право феодально роздробленої Русі

У 30-ті роки XII ст. ранньофеодальний період історії Давньоруської держави змінився періодом феодальної роздробленості або, як вважають деякі дослідники, — початковим етапом розвиненого феодалізму. Перехід до феодальної роздробленості є процесом складним і суперечливим, а водночас — історично неминучим і в певному розумінні прогресивним. Вітчизняною історичною наукою відкинута помилкові уявлення про цей період історії Русі як про період «занепаду» та «руху назад». Зроблено правильний висновок про те, що аж до «Батієва погрому» Русь за рівнем розвитку власної економіки та культури була однією з передових країн Європи. Дослідники довели також помилковість уявлень про період роздробленості як про час розпаду політичної організації Русі.

Поняття «розпад держави» не точно передає суть історичних подій тієї доби: визначальним був не розпад, а навпаки — більш стало, зумовлене економічним і політичним розвитком об'єднання територіальне близьких споріднених племен, входження яких до очолюваної Києвом держави раніше ще не мало міцної основи.

Феодальна роздробленість була викликана причинами насамперед соціально-економічного характеру: зростанням продуктивних сил у сільському господарстві та ремісництві, подальшим розширенням, ускладненням та зміцненням феодальної власності на землю, поступальним розвитком феодального способу виробництва. Вирішальне значення при цьому мав розвиток великого вотчинного землеволодіння.

Бурхливо зростали міста, зароджувалися внутрішні торговельні зв'язки між містом та селом, відбувався повсюдний розквіт культури.

Водночас загострилася соціальна боротьба. Під її впливом посилювалося прагнення місцевих феодалів збільшити власну участь з управління «своєю» землею, взяти безпосередньо у свої руки та

П.). Руська Правда передбачала відповідальність за крадіжку бобра (ст. 69 П. П.).

Послідовно відстоюючи недоторканність права феодальної власності, Руська Правда навіть припускала можливість за певних умов безкарно вбивати злодія, якого захопили у дворі, в хаті або хліві (ст. 38 К. П.).

Одним із видів майнового злочину було знищення й пошкодження чужого майна, списа, щита, одягу, бортні (ст. 32 П. П.). Безпечним злочином, за вчинення якого злочинець підлягав вищій мірі покарання, вважався підпал гумна або двору (ст. 83 П. П.), злісне знищення коня або інших свійських тварин (ст. 84 П. П.), незаконне користування чужим майном, зокрема самовільна їзда на чужому коні (ст. 12 К. П.; ст. 33 П. П.), приховування біглих холопів (ст. 11 К. П.; ст. 32 П. П.), привласнення знайдених коней, зброї, одягу (ст. 34 П. П.).

Злочини проти сім'ї і моральності. У так званому світському праві Київської Русі не існувало норм, які б охороняли сім'ю і моральність від злочинних посягань. Такі злочини передбачалися в церковних статутах Володимира і Ярослава. До них належали: «умикання», «пошибання» (згвалтування) боярських дружин і до чок, згвалтування дівичі групою осіб, розпушта (самовільне розлучення з дружиною), народження незаміжньою дочкою позашлюбної дитини, укладення шлюбу між близькими родичами, перелюбство, приведення в дім нової дружини без розлучення з колишньою, двоєженство, співжиття із черницею, кума з кумою, брата з сестрою, свекра з невісткою, співжиття з близькими родичами та ін.

Види покарання. Метою покарання було насамперед відшкодування збитків потерпілому та його родичам, а також поповнення державної казни. Не можна заперечувати і такої, ще слабо вираженої мети, як відплата. Право відкрито проголошувало у формі станових привілеїв класовий характер покарання. Посягання на життя, честь і майно феодалів каралося суворіше, ніж посягання на життя, честь і майно простих вільних людей давньоруського суспільства.

Найдавнішою формою покарання була помста злочинцю з боку потерпілого або його родичів. У часи Руської Правди помста спочатку обмежується (ст. 1 К. П.; ст. 1 П. П.), а потім забороняється зовсім (ст. 2 П. П.).

Переважним видом покарання згідно з Руською Правдою було грошове стягнення з майна злочинця, яке складалося з двох частин: одна частина вилучалася на користь князя, а друга — як компенсація за заподіяний злочином збиток — надходила потерпілій стороні.

Тяжким покаранням у вигляді грошового стягнення була віра — грошовий штраф у 40 гривень, який стягувався на користь князя за вбивство вільної людини. Це була величезна сума, непосильна для простої людини (досить сказати, що князівський кінь оцінювався в 3 гривні). Подвійна віра в розмірі 80 гривень накладалася за вбивство огнищанина, далі — князівських мужів (статті 19, 22 К. П.; ст. 3 П. П.). Подвійна віра у 80 гривень — наочна ілюстрація існування привілеїв, посиленого захисту життя представників класу феодалів.

За вбивство вільної жінки стягувався штраф у розмірі 20 гривень (ст. 88 П. П.). На думку деяких учених, це можна пояснити тим, що на Русі, як і в будь-якому феодальному суспільстві, було узаконено нерівне становище жінки. Існує також думка, згідно з якою за вбивство жінки судили, як і за вбивство чоловіка. Якщо жінка теж була винна (наприклад, сама брала участь у бійці), то штраф за її вбивство зменшувався до половини віри.

Поширена Правда передбачала сплату верв'ю так званої дикої віри — штрафу, який спільно сплачували члени верві за вбивство, вчинене на її території, коли вбивця був невідомий або верв не хотіла його видавати.

Родичам убитого надавалася грошова винагорода, яка називалася «головництвом». Більшість дослідників вважає, що розмір головництва дорівнював розміру віри.

За вчинення таких злочинів, як відсікання ноги, руки, носа, виколвання очей, убивство жінки, стягувалася «полувіра», тобто штраф у розмірі 20 гривень (статті 27, 88 П. П.).

Руська Правда передбачала і такий вид покарання, як продаж — грошовий штраф, котрий стягували зі злочинця на користь князя за вчинення інших злочинів проти особи, а також за більшість майнових злочинів. Продаж виражався у точно встановлених сумах: 12 (вища ставка продажу), 3 і 1 гривня. Супроводжувався він звичайно і митом, яке йшло судовим агентам (20% продажу). Потерпілий одержував грошове відшкодування («урок»).

Вищою мірою покарання, за Руською Правдою, був так званий «потік і розграбування». Цей вид покарання призначався за три види злочинів: убивство в розбої (ст. 7 П. П.), конокрадіство (ст. 35 Пр. Пр.), підпал будинку й гумна (ст. 83 П. П.). Це покарання виражалось у тому, що злочинець, в якого конфісковували все майно («пограбування»), виганявся разом із жінкою й дітьми з общини («потік»), що в тих умовах прирікало вигнаних на загибель, а можливо, і на перехід у положення рабів. Безперечно, своїм вістрям статті, котрі передбачали «потік і розграбування», були спрямовані

«судом божим», існування якого пояснюється властивими людям того часу повір'ями, глибокою релігійністю, неосвіченістю. До «суду божого» належали судові присяги («рота»), різні випробування (ордалії), судовий поєдинок. Руська Правда знає два види судових клятв — для позивача і відповідача. Позивач давав перед судом клятву у випадку обґрунтування невеликих позовів (ст. 48 П. П.). Відповідач давав так звану очищувальну клятву (статті 49, 115 П. П.). Зміст клятви зводився до того, що той, хто її давав, на підтвердження того, що він говорить правду, присягався іменем божества. Вважалося, якщо той, хто давав клятву, обманював, він неодмінно буде так чи інакше покараний божеством.

У Руській Правді нічого не говориться про судовий поєдинок. Однак про нього є відомості у повідомленнях арабських письменників X ст., а також у пізніших руських правових пам'ятках, де судовий поєдинок згадується як дуже поширений спосіб одержання доказів. Це дає змогу стверджувати, що судовий поєдинок застосовувався і в Київській Русі. З його допомогою вирішувалася доля спірної справи залежно від перемоги або поразки однієї зі сторін, що вступали перед судом в єдиноборство, часто зі зброєю в руках. Правдивим вважався той, хто перемагав.

Видом «суду божого» були так звані ордалії. Розрізнялися два види ордалій: випробування залізом і випробування водою. Але в Руській Правді нічого не говориться про саму процедуру ордалії, тому про неї можна лише здогадатися, користуючись методом порівняльного правознавства. Випробували залізом у разі звинувачення в серйозних злочинах, коли обвинувачений не міг привести свідків на доказ своєї невинуватості. Випробування розжареним залізом і водою провадилося навіть проти волі підозрюваного в убивстві або крадіжці («з неволі»): його метою було, по суті, підтвердження обвинувачення людини, «добру волю» якої ніхто не хотів засвідчувати (навіть чи були випадки, коли обвинувачений не обпикався, тримаючи в руці розжарене залізо). Процедура випробування водою була така: підозрюваного, руки й ноги якого були зв'язані, опускали на середину озера; якщо він впливав («вода його не приймала»), то тим підтверджувалася його винуватість; якщо тонув, його витягували і проголошували невинуватим.

Слід зазначити, що, незважаючи на формалізм, інколи лише зовнішню об'єктивність давньоруського судочинства, воно, зрештою, послідовно захищало інтереси панівного класу. Феодал міг привести до суду більшу кількість послухів, успішніше організувати «звід» та «гоніння сліду». Маючи кращу зброю і кращого бойового

господаря до того, у кого вона купила цього челядина. Той діяв аналогічним способом. Але так справа велася тільки до «третього зводу». Третій відповідач мусив віддати позивачеві свого раба, а сам продовжувати розшук, використовуючи украденого челядина як «лице», тобто на підставі його свідчень установлювали усіх тих, хто його купував і продавав аж до «кінцевого зводу», до виявлення справжнього злодія. Тоді відбувався обмін челядинами між третім відповідачем і позивачем, а «кінцевий тать» мусив сплатити продаж і відшкодувати збитки позивачеві (ст. 38 П. П.).

«Гоніння сліду» регулювалося ст. 77 П. П. і виражалось в гонитві за злодієм по залишених ним слідах. Якщо сліди губилися, власник припиняв розшук. Якщо ж вони вели до якого-небудь населеного пункту, то його жителі повинні були відвести від себе підозру в крадіжці і взяти участь у розшуку злочинця. Інакше вони несли колективну відповідальність за вчинену крадіжку. Отримані під час проведення «зводу» і «гоніння сліду» результати ставали підставою для прийняття судового рішення.

У разі неясності справи зверталися до розшукування нових доказів. У Київській Русі використовувалися такі види судових доказів: особисте зізнання, свідчення «послухів і видоків», речові докази, «суди божі». Доказами могли бути також сліди побоїв (синці на обличчі і тілі потерпілого), знайдені у підозрюваного вкрадені речі, знайдення трупа на території верви та ін.

У Руській Правді про особисте зізнання нічого не говориться. Однак немає сумніву в тому, що зізнання обвинуваченого (відповідача) у вчиненні злочину або порушенні договору вважалося безспірним доказом. Руській Правді відомий такий вид доказу, як показання видоків, котрі вважалися свідками факту. Так, ст. 38 К. П. говорить про очевидців убивства татя. У деяких випадках Руська Правда, віддаючи данину формалізму, для підтвердження того чи іншого факту вимагає виставляти заздалегідь визначену кількість видоків.

Руська Правда передбачала і такий вид доказів, як свідчення послухів, котрі, на думку більшості дослідників, були свідками доброї слави сторони, яка брала участь у судовому процесі. Так, звинувачуваний у вбивстві міг відвести від себе підозру шляхом виставлення семи послухів. «А ще будеть на кого поклепная вира, то же будеть послухов 7, то ти введуть виру», — говориться в ст. 18 П.П. Послухами могли бути тільки вільні люди (ст. 85 П. П.) і лише в окремих випадках — боярські тіуни або закупи (ст. 66 П. П.).

Важливим доказом вважався результат, отриманий так званим

проти класової боротьби народних мас, що на початку XII ст. дуже посилилася.

Смертна кара, тілесні й калічицькі покарання не були притаманні найдавнішим системам руського права. Вони виникли насамперед у практиці церковних судів. Літописи зберегли певні відомості про смертну кару в Давній Русі. Так, під час князювання Володимира Святославича збільшилися «розбої» («й умножися зело розбоеве»). Розбій являв собою у деяких випадках не просто майновий злочин, а й акт класової боротьби, соціального протесту з боку людей, що в процесі феодалізації позбулися землі й волі. За порадою єпископів Володимир «отверг віри» і почав застосовувати до розбійників смертну кару, але «со испытюм», тобто після судового розгляду обставин злочину. Згодом єпископи і «старці» знову звернулися до київського князя, доводячи доцільність повернення до грошових штрафів (вір), які в умовах посилення військової небезпеки були потрібні для придбання зброї та коней. Володимир скасував смертну кару і повернув віри.

5. Суд і процес у Київській Русі

У Київській Русі суд не був відділений від адміністрації. Він захищав насамперед інтереси панівних верхів давньоруського суспільства. У ролі судді передусім виступав князь. До компетенції лише князівського суду належали справи, в яких хоча б однією зі сторін були представники феодальної знаті. Про суд князя розповідається в Руській Правді та інших джерелах. Статті Руської Правди забороняли мучити смерда й огнищанина без «княжа слова» (ст. 33 К. П., ст. 78 П. П.). Закуп міг піти «жалітися до князя і до суддів» (ст. 56 П. П.). Про себе як про суддю говорить у «Повчанні» Володимир Мономах: «На посадников не полагаєсь, ни на биричей, сам делал...» Найважливіші справи князь вирішував разом зі своїми боярами на звичайному місці суду — княжому дворі (ст. 40 П. П.).

Судові функції, крім князя, здійснювали також представники місцевої адміністрації — посадники, волостелі, їхніми помічниками були тіуни, вірники та ін. Це знайшло відбиток у статтях Руської Правди (ст. 41 К. П.; статті 9—10, 20, 74, 86, 107—108 П. П.), де визначаються й уточнюються судові побори на користь численних осіб допоміжного судового персоналу (мечника, дитячого, метельника).

У Київській Русі активно відбувалося становлення вотчинного суду. Це був суд землевласників над феодально залежним населенням, який здійснювався на основі імунітетних жалувань. Виникнення вотчинного суду пов'язано зі зростанням великого землево-

лодіння й утвердженням феодальних відносин на Русі. Про ці суди згадується у літописі й грамоті новгородського князя Мстислава Володимировича Юр'єву монастирю ІЗО р.

Існував у Київській Русі і так званий общинний суд. Про нього Руська Правда згадує лише один раз (ст. 15 К. П.), говорячи про пережиток давнього общинного суду («извод пред 12 человека»).

Запровадження християнства в Київській Русі та зростаючий вплив церкви на віруючих визначили виникнення церковного суду. Судові функції здійснювали єпископи, архієпископи і митрополит. Під час вирішення справ, які стосувалися чернецтва й населення, залежного від монастирів, у ролі судової інстанції виступав архімандрит. Згідно з церковними статутами князів Володимира і Ярослава, церкви були підсудними справи, що виникали на ґрунті шлюбно-сімейних стосунків. Церковний суд розглядав також справи про святотатство, чаклунство і знахарство, про здійснення колишнього дохристиянського язичницького культу.

Церковному суду з усіх справ підлягали так звані церковні люди. Він втручався в життя населення так само часто, як і князівський суд. Через єпископського волостеля або тіуна проходили усі побутові конфлікти, пов'язані з життям сім'ї, а також справи, зумовлені заміною традиційних общинних шлюбних норм і звичаїв новими нормами класового суспільства.

Отже, для Давньоруської держави були характерними такі типові феодальні риси судових порядків, як роздроблення судової влади, її зв'язок із земельною власністю, наявність церковного суду, що конкурував із державним судом.

У Київській Русі панував обвинувально-змагальний процес, що характеризувався активною участю у ньому осіб, заінтересованих у вирішенні тих чи інших конфліктів. Суд виконував функції посередника в судовому процесі, що пояснювалося недостатньою розвинутістю державного механізму. Однак у справах про злочини, які безпосередньо зачіпали інтереси пануючого класу, використовувалися форми розшукового (слідчого) процесу. Князі та їхні прибічники самостійно здійснювали розслідування і самі ж судили таких злочинців. Елементи розшукового процесу використовували і церковники під час розгляду справ про злочини проти релігії і церкви.

В обвинувально-змагальному процесі сторони називалися «позивач» і «відповідач». Особливо активну роль у процесі відіграв позивач, за заявою якого, як правило, починалося судочинство.

Значна активність позивача в процесі виявлялася, наприклад,

під час розшуку злочія. Руська Правда передбачала детальну процедуру такого розшуку. Це були так звані «заклич», «звід» і «гоніння сліду».

Сутність «заклича» визначена в статтях 32, 34 П. П. У разі викрадення або зникнення холопа, коня, зброї чи одягу потерпілий оголошував про це на торжищі. Якщо протягом трьох днів після оголошення річ знаходили у кого-небудь, то він вважався відповідачем. Відповідач повинен був повернути річ її власникові і сплатити штраф. Отже, «заклич» — це був один із можливих способів розшукування злочія або особи, яка незаконно привласнила чужу річ, що мала цілком визначені індивідуальні ознаки.

Другим способом розшуку відповідача був «звід». Він являв собою процедуру розшукування особи, яка незаконно привласнила чужу річ (кінцевого татя), і повернення речі її власнику. Правила «зводу» регулювалися статтями 35—39 П. П. «Звід» відбувався у тому разі, коли річ знаходилася до «закличу», тобто коли її відшукували до того, як минули три дні після «закличу», або коли вона була знайдена в чужому місті чи миру, а особа, у якої була виявлена річ, заперечувала недобросовісність її придбання.

Порядок «зводу» був такий. Власник, який знайшов свою річ, не міг одразу її повернути, а звертався до володільця речі з вимогою: «пойди на свод, где есть взял» (ст. 35 П. П.). Якщо володілець не тать, він разом із позивачем йшов до тієї особи, у якої придбав річ; тепер уже ця особа ставала відповідачем. Новий відповідач мусив вказати, у кого він придбав украдену річ; і так «звід» відбувався доти, доки не знаходили людину, яка не могла пояснити, яким чином украдена річ потрапила до неї. Така людина визнавалася злочієм з усіма наслідками, що випливали з цього. У випадках, коли злочія треба було шукати за межами міста, володілець речі вів «звід» тільки до третьої особи, котра зобов'язана була сплатити власнику вартість речі, а сама отримувала право продовжувати «звід».

Якщо «звід» приводив до кордонів держави або закінчувався тим, що володілець речі не міг назвати особу, у якої придбав украдену річ, добросовісний покупець міг відвести від себе звинувачення в крадіжці, виставивши двох свідків покупки або митника, у присутності яких здійснювалася покупка (статті 36 37 39 П. П.).

Спеціальна процедура застосовувалася під час розшуку украденої челяді. Тут також, як і у справах про крадіжку речей, вступав у дію інститут «зводу». Особа, у якої виявлявся чужий челядин, вела